

Máster Universitario en Estudos Medievais
Europeos. Imaxes, textos e contextos

**O CONCUBINATO REXIO COMO MODELO DE
FUNDACIÓN MONÁSTICA NAS COROAS DE LEÓN
E CASTELA: SÉCULOS XI-XIII**

Laura Rodríguez Rodríguez
35587088Q

Traballo de Fin de Máster

Titora: Diana Pelaz Flores

Santiago de Compostela
Curso académico: 2023-2024

ÍNDICE

1. INTRODUCCIÓN.....	- 1 -
2. O CONCUBINATO REXIO NAS COROAS DE LEÓN E CASTELA. ESTADO DA CUESTIÓN.....	- 4 -
3. ENTENDER O CONCUBINATO: RELACIÓNS FÓRA DO MATRIMONIO NA IDADE MEDIA	- 7 -
4. O CONCUBINATO REXIO NAS COROAS DE LEÓN E CASTELA ENTRE OS SÉCULOS XI E XIII.....	- 13 -
5. MANIFESTACIÓNS DA PRESENZA DAS CONCUBINAS NO ESPAZO PÚBLICO: A FUNDACIÓN MONÁSTICA.....	- 23 -
<i>4. 1. A Espiritualidade feminina</i>	<i>- 24 -</i>
<i>4. 2. As fundacións concubinarias</i>	<i>- 27 -</i>
<i>4. 2. 1. Gontrodo Petri.....</i>	<i>- 31 -</i>
<i>4. 2. 2. Urraca López de Haro.....</i>	<i>- 33 -</i>
<i>4. 2. 3. Maior Guillén de Guzmán</i>	<i>- 35 -</i>
<i>4. 2. 4. Teresa Gil</i>	<i>- 37 -</i>
6. UXORES E QUASI UXORES. RELACIÓNS ENTRE AS RAÍÑAS CONSORTES E AS CONCUBINAS REXIAS.....	- 38 -
7. CONCLUSIÓNS	- 42 -
8. FONTES EDITADAS E BIBLIOGRAFÍA CONSULTADA	- 44 -
9. ANEXOS.....	- 52 -

1. INTRODUCCIÓN

A investigación deste traballo presenta como tema, o concubinato rexio como modelo de fundación monacal nas Coroas de León e Castela entre os séculos XI e XIII. Analizáronse os casos dalgunhas concubinas coñecidas dos monarcas destes gobernos, que emprenderon diferentes fundacións monásticas, a maioría logo de poñer fin ao tipo de relación á marxe do matrimonio canónico que foi o concubinato. Procedeuse a afondar na interpretación que tomaron estes espazos, en moitas ocasións como lugares de purificación, compunción ou refuxio e que se diferenciaron doutros promovidos tamén por mulleres da nobreza.

Os reis das Coroas sinaladas outorgaron privilexios á nobreza afín coa concesión de terras por medio de tenzas, doazóns ou as consecuentes rendas destes, entre outros. Xunto a elo, aseguráronse de afianzar estes acordos a través de lazos de sangue coas mulleres, é dicir, coas fillas destas liñaxes que pasarían a converterse en concubinas rexias. Para as familias, a entrega das súas mulleres era un símbolo de prestixio e poder, así como unha demostración de alianza e fidelidade á realeza. Polo tanto, estas relacións fóra do sacramento do matrimonio (xa que en carácter xeral, as unións reais estaban reservadas entre membros de dinastías e non con nobres locais) constituíron unha verdadeira estratexia política de negociación. As mulleres representaban a honra da súa estirpe ao poder superior.

Logo de cumprir con este cometido, as concubinas recibiron persoalmente prerrogativas coas que liderar proxectos propios para facer preservar e enaltecer a posición, sendo as máis habituais dentro da súa orde social as vencelladas ao monacato. As doazóns ou fundacións monásticas denotaban a importancia de salvagardar a memoria da familia, designio que recaía principalmente na órbita feminina. Igualmente aproveitaron para resaltar a descendencia froito das relacións concubinarias, sobre todo, cando estes fillos chegaron ao trono ou, foron pezas chave para acordos matrimoniais con outros reinos. Nalgúns traballos, as concubinas son denominadas como *quasi uxores*, o que significa que cumpriron con obrigas de esposas para o seu tempo como as reprodutivas pero sen o recoñecemento das raíñas consortes.

Socialmente, o concubinato como o resto de relacións disidentes ao matrimonio experimentaron unha transición dende unha aparente tolerancia inicial (apreciable en

feitos como a integración dos fillos ilexítimos no seo da familia real) a un desprezo e silencio documental. De ser mulleres recoñecidas que exerceron a súa influencia pasaron practicamente ao anonimato. Ora ben, elas continuaron aplicando sistemas de influxo ao longo do medievo cos medios de visibilidade que o monacato lles facilitaba. Nestes centros puideron facer prevalecer a súa figura como en moitos casos reflexan as cartas fundacionais ou as epigrafías dos seus sepulcros.

Para comprender este fenómeno, detectouse que entre os séculos XI e XIII en León e Castela, practicouse unha tipoloxía concreta de concubinato, especialmente entre os gobernos de Alfonso VI e Sancho IV. Malia que cada relación entre monarcas con mulleres da nobreza foi diferente, aprécianse paralelismos que responden á percepción destes vínculos entendidos socialmente como algo ilícito e que se foron transformando co paso das décadas. O goberno de Pedro I e a chegada dunha nova dinastía propiciaron cambios de paradigma nas filiacións, na imaxe das concubinas que, a partir dese momento non se proxectarían como axentes diplomáticos senón como suxeitos de influencia no rol de amantes ou favoritas do rei na esfera privada.

A primeira hipótese para introducir esta materia foi que o concubinato rexio presentou unha serie de diferenzas con respecto ao resto das relacións fóra do modelo canónico noutras ordes sociais, sendo unha delas as implicacións políticas que motivaron o seu inicio. Se un rei comezaba unha relación cunha muller nobre, había unha razón específica que transcendía á órbita pública. Ligado a isto, a segunda hipótese é que o fondo e desenvolvemento nestes vínculos, algúns deles de longa duración, padeceron un ocultamento intencionado por certas fontes como as crónicas rexias, influenciado ao longo dos séculos polos mandatos eclesiásticos.

Fronte a isto, os mosteiros, como centro de lexitimación nobre, son un bo recurso para contrastar os relatos oficiais xeralmente coñecidos que manipularon os perfíles destas mulleres. Comprobouse se nas fontes e vestixios documentais destes claustros, as mulleres fixeron alusións a estas relacións ou, se polo contrario, só mencionaron a súa faceta como fundadoras ou como nais de membros da monarquía que chegaron a gobernar. Desta maneira, estaríase potenciando a participación persoal en mesteres políticos grazas á maternidade.

O obxectivo principal do traballo é a intención de coñecer a vida e obras das concubinas que fundaron mosteiros á marxe dos relatos das crónicas. O segundo, esbozar

unha panorámica das relacións na Idade Media e a intromisión da moralidade cristiá paseniño na mentalidade e na ética afectiva e sexual. Finalmente, reiterar o papel das mulleres na política por medio dos vínculos e afectos e a importancia da esfera privada, especialmente na cuestión da espiritualidade feminina como medio de perpetuación da memoria.

A metodoloxía empregada nas vindeiras páxinas baseouse na comparativa entre as fontes mencionadas, as oficiais relacionadas co discurso monárquico fronte a dos centros monásticos. En canto as primeiras, atopamos fontes como *Historia Legionense*, a *Chronica Regum Legionensium* ou o *Liber Regum*, entre outros. As concubinas aparecen mencionadas ou omitidas co fin de favorecer á continuidade e lexitimación da dinastía. En canto os mosteiros, deuse prioridade ás fontes dos casos seleccionados. Esta elección atende ás que erixiron *ex novo* ou refundaron mosteiros existentes de forma cronolóxica e transversal aos gobernos mencionados. Os nomes propios analizados e as súas fundacións son: Gontrodo Petri con Santa María da Vega, Urraca López de Haro con Santa María a Real de Vileña, Maior Guillén de Guzmán con San Miguel do Monte e Teresa Gil co *Sancti Spiritus* de Toro.

A estrutura que seguiu o traballo iníciase cun resumo das relacións fóra do matrimonio na Idade Media para sinalar as bases que definiron con posterioridade o tipo de filiacións tratadas. Pártese da idea de que o matrimonio foi concibido dende as súas orixes de xeito horizontal, pertencendo ámbalas partes ao mesmo estrato ou posición social. Con elo, a Igrexa comezou un proceso de narratividade co que xerar unha moralidade do canónico que calaría e sería asimilado e reproducido ao longo dos séculos.

O segundo apartado detense no modelo concubinario nas Coroas de León e Castela na liña temporal referida, para entender os signos comúns e as connotacións no eido da política. O capítulo vindeiro é o destinado propiamente á demostración das presenza das concubinas rexias no espazo público como axentes políticos grazas a fundación monacal. Para iso, primeiro é preciso tratar o papel que tivo a espiritualidade feminina e a súa manifestación por medio das fundacións, posto que precisaban dunha capacidade económica que garantira a creación e sustento da actividade alí desenvolta para pasar á análise das fundacións seleccionadas. A partir do século XIII, a transcendencia do concubinato pérdese, deixando paso a novas formas relacionais. As concubinas como axentes políticos desaparecen, converténdose en amantes ou favoritas.

Quedou reflexado nas fundacións que, a partir dese momento dependerían da Coroa e non serán creación persoais.

O último capítulo estivo reservado ás relacións entre as raíñas consortes e as concubinas para establecer unha comparativa entre os diferentes modelos de fundacións, así como os roles que ambas exerceron en facetas como as de nais de fillos nas dinastías ás que serviron.

2. O CONCUBINATO REXIO NAS COROAS DE LEÓN E CASTELA. ESTADO DA CUESTIÓN

O estudo do concubinato nos reinos hispánicos, concretamente nas Coroas de León e Castela durante os séculos medievais, é un asunto relativamente novidoso na investigación. Como se exporá, estivo subrogado a outras materias que, paulatinamente permitiron afondar nel de forma independente, conformando un tema co que presentar discursos subalternos sobre a política.

A asociación comunmente establecida para comezar a tratar o concubinato é a dun tipo de relación que transgredía os modelos tradicionais de unión, é dicir, ao matrimonio. Polo tanto, para parte da historiografía, o concubinato comezou a resoar como unha disonancia coa chegada dos traballos sobre os modelos familiares da Idade Media. O coñecemento da familia supuxo unha alternativa á historiografía anterior, sendo unha nova fórmula sobre a que indagar na célula básica coa que se articulaba o desenvolvemento da sociedade e con elo, determinar as sinerxías, os afectos e a configuración das relacións da poboación. Pódese citar, un dos estudos que máis influíron neste sentido: o de Georges Duby, Dominique Barthelemy e Charles de la Roncière coa súa *Histoire de la Vie Privée*¹. Con obras como esta, definíase o modelo conxugal e ao papel das mulleres dentro del.

No contexto peninsular, o interese polo concubinato estivo estreitamente relacionado coa relixiosidade. Xa dende a década dos cincuenta atópanse publicacións sobre o concubinato, concretamente o practicado polos clérigos, como a de Antonio Mostaza Rodríguez en 1958. Nela introducíanse nocións de Dereito romano e a súa

¹ Duby, G.; Barthelemy, D.; Roncière, C., *Histoire de la Vie Privée. Vol. II*, París: Ed. Du Seuil, 1985.

transformación na Idade Media cos labores da Igrexa para impoñer un modelo canónico sobre o matrimonio, anhelando a súa sacralización mediante tratados e concilios. Déuselle prioridade ao concubinato dos relixiosos baixo o título “La Iglesia española y el concubinato hasta el siglo X”². Outros como Enrique Fonsar, analizaron a evolución do matrimonio propiamente na súa monografía que sería complementada anos despois por Federico R. Aznar Gil, partindo das implicacións que tivo o IV Concilio de Letrán nas unións. Mais cómpre recordar que estes traballos tiñan un profundo contido xurídico sen pormenorizar en cuestións de xénero propiamente³.

Para transcender máis alá do concubinato dos clérigos e tratar o asimilado polo groso da sociedade medieval, habería que agardar á publicacións como as de Córdoba de la Llave, sobre a barraganía e o amancebamento baixomedievais, na cal analizaba casos e sentenzas casteláns sobre estas relacións que supuñan un desafío ao matrimonio que intentaba secundar a doutrina cristiá⁴.

Os referentes que permitiron enunciarse reflexións sobre o concubinato como unha especie de institución no seo da política monárquica medieval atópanse fóra do panorama hispánico. As primeiras obras que contemplaban o concubinato como unha estratexia coa que establecer diplomacia, acordos e unións nas cortes europeas foron motivadas polo interese sobre a ilexitimidade e o recoñecemento que obtiveron na política os fillos bastardos dos reis, froito das relacións coas concubinas. Pauline Stafford sería das primeiras en revisar estas actitudes aplicadas ao contexto merovinxo e carolinxo⁵. Tamén se poden salientar traballos máis recentes como os de Bousmar, Marchandisse,

² Mostaza Rodríguez, A., “La Iglesia española y el concubinato hasta el siglo X”, *Anthologica Annua*, vol. 6, 1958, pp. 183-230. Con anterioridade tamén se poden citar outros traballos como o do autor alemán Fincker, J., *Sobre el íntimo parentesco entre el derecho godo hispánico y el noruego islándico*, Barcelona: Facultad de Derecho. Universidad de Barcelona, 1928.

³ Fonsar, E., *Estudios de Derecho de la Familia. Tomo III. Las uniones libres. La evolución histórica del matrimonio y el divorcio en España*, Barcelona: Boch, 1985; Aznar Gil, F. R., *La institución matrimonial en la Hispania cristiana Bajomedieval (1215-1563)*, Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, 1989.

⁴ Córdoba de la Llave, R., “A una mesa y una cama. Barraganía y amancebamiento a fines de la Edad Media”, en Calero Secall, M.; Francia Somalo, R. (coords.), *Saber y vivir: mujer, antigüedad y medievo*, Málaga: Atenea: Estudios sobre la mujer, 1996, pp. 127-155.

⁵ Stafford, P., *Queens, concubines and Dowagers*, Leicester: Leicester University Press, 1998.

Masson e Schnerb sobre a bastardía europea entre os séculos XIII e XVI, McDougall ou Robert Barlett sobre a cuestión do sangue nas dinámicas políticas⁶.

A Casa de Velázquez foi unha das entidades pioneiras que facilitaron o acercamento a cuestión de xénero e historia das mulleres nos reinos hispánicos medievais. En 1984 celebrouse un coloquio sobre a condición da muller na Idade Media, no que participou Arturo Roberto Firpo cun relatorio titulado “Las concubinas reales en la Baja Edad Media”. Aínda que a cronoloxía estudada é un pouco posterior a deste traballo, ténselle que recoñecer o retrato de perfís como os de María de Padilla, a evolución e prácticas do concubinato na Coroa de Castela baixomedieval⁷.

Sobre a cuestión da bastardía destacan as aportacións de Arsenio Dacosta recoñecendo estruturas claras ao referirse á “dinastía de reserva” ou “fillos de ganancia” para falar da cuestión da ilexitimidade⁸. Estes estudos propiciaron a análise das fontes, especialmente das crónicas rexias, fomentando gradualmente que crecera o interese por coñecer a estas mulleres, recoñecéndoselles diferentes papeis na trama política como axentes de subsistencia das dinastías no trono. Contribuíron autores portugueses que recuperaron moitos nomes de concubinas nas cortes leonesas e castelás de orixe portugués nos estudos das xenealoxías nobiliarias lusas como Joana Mattoso ou Rosário Ferreira⁹. Moitas das nobres concubinas recompiladas foron intermediarias nas tramas entre ámbalas cortes.

Tense que destacar a tese e o posterior libro de María Teresa Arias Bautista sobre a barraganía e o concubinato, no que reserva un gran espazo á realidade rexia¹⁰. Finalmente, no eido peninsular, un dos referentes máis destacados é Inés Calderón

⁶ Bousmar, E.; Marchandise, A.; Masson, C.; Schnerb, B., *La bâtardise et l'exercice du pouvoir en Europe du XIII au début du XVI siècle*, Lille: Revue du Nord, 2015; McDougall, R., *Unmarriages: women men and sexual unions in the Middle Ages*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012; Barlett, R., *Blood Royal. Dynastic politics in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.

⁷ Firpo, A. R., “Las concubinas reales en la Baja Edad Media”, en Universidad Complutense de Madrid (ed.), *La condición de la mujer en la Edad Media: Coloquio celebrado en la Casa de Velázquez del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid: Universidad Complutense, 1986, pp. 333-342.

⁸ Dacosta, A., ““Que dizen acá de ganancia”. Discursos en torno a la bastardía a través de algunos textos bajomedievales castellanos”, *Edad Media. Revista de Historia*, vol. 23, 2022 pp. 125- 151.

⁹ Mattoso, J., “Introdução: Legitimação e linhagem”, *Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 11, 2011. Disponível en: <https://journals.openedition.org/e-spania/20258> (consultado 13/10/2023); Ferreira, M^a. R., “Urraca e Teresa: o paradigma perdido”, en Díaz Corral, E. (coord.), *Marsupii peregrinorum: circulación de textos e imágenes alrededor del camino de Santiago en la Edad Media: actas del Congreso internacional*, Santiago de Compostela: Edizioni del Galluzzo, 2010, pp. 201-216.

¹⁰ Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas en la España Medieval*, Sevilla: Arcibel Editores, 2010.

Medina. A investigadora realizou unha panorámica ampla sobre o concubinato rexio dende diferentes perspectivas: a representación das concubinas nas fontes, as pescudas sobre as empresas que emprenderon demostran unha disxuntiva ao anterior tratamento documental, o concubinato en espazos fronteirizos, a pegada deste na Coroa para a formación de dinastías a través da ilexitimidade ou o compoñente de xénero co papel das fillas bastardas, entre outros¹¹.

A continuación, trazarase unha síntese sobre a mentalidade arredor das relacións, especialmente das transgresoras ao sacramento e da sexualidade co fin de facilitar o entendemento destas ideas expostas.

3. ENTENDER O CONCUBINATO: RELACIÓNS FÓRA DO MATRIMONIO NA IDADE MEDIA

Este capítulo pretende esbozar unha panorámica xenérica para discernir a forma de relacionarse, afectiva e sexualmente, na Idade Media e, nese sentido, articular o tipo de relación que foi o concubinato co que definir posteriormente as características concretas do concubinato rexio fronte ao resto de quebrantamentos ao canónico. Dende a súa orixe, o matrimonio foi ideado como unha alianza horizontal, é dicir, entre unha parella na que ámbalas partes pertencían á mesma orde social. Lexislouse para lexitimalo e contemplar o resto de vinculacións como disidencias.

Neste sentido, o modo xeralmente aceptado para identificar o concubinato foi o dun vínculo que non cumpría a norma da horizontalidade e, por tanto, non puido optar ao matrimonio. Non respectar o acordo canónico supuxo unha transgresión que foi xulgada

¹¹ Calderón Medina, I., “Las otras mujeres del rey: El concubinato regio en el reino de León (1157- 1230)”, Seminario Medieval de Literatura Pensamento e Sociedade, Porto, 2009, pp. 1- 30; Calderón Medina, I., “El concubinato regio en la definición de la frontera galaico-portuguesa (s. xii-xiii)”, en Arias Guillén, F.; Martínez Sopena, P. (coords.), *Los espacios del rey: poder y territorio en las monarquías hispánicas (siglos XII-XIV)*, País Vasco: Universidade do País Vasco, 2018, pp. 275- 304; Calderón Medina, I., “El parentesco ilegítimo en la Edad Media”, *Edad Media: revista de Historia*, vol. 23, 2022 pp. 1-7; Calderón Medina, I., “Las hijas ilegítimas del rey en los reinos hispánicos occidentales (XI-XIII). Sus primeros años de vida”, en Val Valdivieso del, I.; Martín Cea, J. C.; Carvajal de la Vega, D., (eds.), *Expresiones del poder en la Edad Media. Homenaje al profesor Juan Antonio Bonachía Hernando*, Valladolid: Publicaciones de la Universidad de Valladolid, 2019, pp. 45-52.

polo dogma con múltiples argumentos que pretendieron culpar especialmente ás mulleres, co fin de interceder no control sobre os seus corpos e a súa fertilidade.

No mundo romano, o matrimonio era unha unión meramente civil e secular cuxas bases xustificábanse na ordenación e reparto do patrimonio familiar entre cidadáns romanos e garantir a lexitimidade deste na súa administración e división posterior. O Dereito Romano así o recollía referíndose ao *iustum matrimonium*, no que se excluían desta suma aos individuos que non foran cidadáns. No *Breviario* prohibiuse a unión dos romanos con *hostes*, ou o que é o mesmo, estranxeiros ou bárbaros. Cando os cidadáns romanos querían establecer lazos afectivos con persoas doutros estratos, xeralmente entre privilexiados e non privilexiados, era cando se practicaba o concubinato. Nun principio, o concubinato aínda que xurdiu dunha relación entre membros desiguais, non se regulou nin penalizou¹².

O matrimonio era un *consortium* e o concubinato un *con-cubinatus*, entendido este último como unha “relación continuada de cohabitación”, o que xa releva un matiz significativo que perduraría no tempo: a longa duración desta filiación¹³. Ao pertencer as parellas do concubinato a esferas sociais diferentes, a unión non era equitativa e a administración patrimonial volvíase moito máis complexa.

Pouco a pouco, a nacente Igrexa pretendeu mudar o matrimonio nunha unión sagrada e canónica, creando toda unha liturxia ao seu redor, aínda que nun inicio non se presentaban demasiadas diferenzas entre as unións da nova fe e as anteriores de carácter pagán¹⁴. Con todo, produciuse unha paulatina intromisión da doutrina cristiá no eido das leis no *ius matrimonium*, distinguindo daquela ás mulleres cristiás das *concupinas* (civís)¹⁵.

A lexislación visigoda adquiriu o exercicio narrativo sobre o moral que o cristianismo comezou a xerar sobre o matrimonio, equiparándoo á conxunción de Cristo

¹² “El concubinato romano, ampliamente difundido entre las clases sociales inferiores, llegó a ser asumido durante el Imperio por los grupos privilegiados. En el plano del Derecho cabría caracterizarlo como una unión lícita (en el sentido de no sancionable) que no goza de protección jurídica ni produce efectos jurídicos”. Monreal Zia, G.; Jimeno Aranguren, R., “Naturaleza y estructura del matrimonio y otras uniones afines en el derecho histórico hispánico, con especial atención a Navarra”, *Príncipe de Viana*, vol. 250, 2010, p. 505.

¹³ Monreal Zia, G.; Jimeno Aranguren, R., “Naturaleza y estructura del matrimonio...”, p. 506.

¹⁴ Hillman, E., “Nuevo planteamiento de la Poliginia”, *Concilium: Revista internacional de teología*, vol. 33, 1968, p. 525.

¹⁵ Monreal Zia, G.; Jimeno Aranguren, R., “Naturaleza y estructura del matrimonio...”, p. 506.

coa Igrexa. O paso á Idade Media carrega consigo a pretensión de abandono do acordo secular matrimonial para trocalo nun sacramento. Pasa ser un ritual que garantiu o seu calado en toda a sociedade, adoitando a tradición anglo-normanda. A Igrexa inauguraba un *cursus honorum* sacramental¹⁶.

Consolidouse a desemeillanza entre o lícito e o ilícito coa penetración do cristianismo nos procesos de vida dos individuos. Isto coincide coas transformacións no territorio coa viraxe cara a realidade rural. A familia constituíu, se cabe aínda máis, o pilar sobre o que vertebraría o sistema económico feudal. Consecuentemente debíanse fomentar as estratexias que reforzaran o mantemento do mundo agrario. O latifundio xerou células familiares de autoconsumo. María Teresa Arias Bautista sintetizouno da seguinte maneira:

La feudalidad aportó con su concepción de la familia basada en el linaje las bases para el desarrollo de sus intereses. La estructura de linaje rompía con el concepto romano de parentela y hacía a modo de bisagra con el modelo de célula conyugal al que se pretendía llegar. Se trataba de un modelo familiar, vertical y agnático. En él las mujeres no pertenecían más que a medias al linaje del marido, puesto que con la viudez se encontraban excluidas del mismo¹⁷.

A Igrexa participou en tódalas etapas de vida dos crentes e, desta maneira, calou na mentalidade colectiva¹⁸. Segundo autores como Adhémar Esmein, a muda da potestade sobre o matrimonio do civil ao eclesiástico sitúase a finais do século X. Dende entón e ata o século XIV mantería autoridade plena sobre el¹⁹.

As relacións ao longo dos séculos medievais experimentaron unha evolución dende unha aparente tolerancia a un castigo e desprestixio sempre que non coincidiran cos canons eclesiásticos. A teoloxía ocupa un papel protagonista nesta muda coas reformas como a gregoriana, as conciliares como acontece no IV Concilio de Letrán en 1215 ou anos despois en Trento, e coas contribucións de autores como Pedro Lombardo, Bourchard de Worms, Graciano ou o papa Alexandre III. Este curso consolídase

¹⁶ Waiman, D., “Mujeres marginadas. El caso de las concubinas castellanas”, *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity, Middle & Modern Ages*, vol. 21, 2015, p. 98.

¹⁷ Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas...*, p. 19.

¹⁸ Monreal Zia, G.; Jimeno Aranguren, R., “Naturaleza y estructura del matrimonio...”, p. 507.

¹⁹ Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas...* p. 22. Cita a Esmein, A., *Le mariage en Droit Canonique*, París: Librairie du Recueil Sirey, 1929-35, pp. 27-31.

principalmente en Italia e Francia no século X e tardaría máis en chegar aos reinos hispánicos, por motivo das tensións entre algúns monarcas co Pontificado²⁰.

En resumidas contas, houbo unha superación do matrimonio civil rexido polo Dereito co monopolio da ética cristiá sobre as unións baixo o influxo da sacramentalización e da idea de salvación²¹. Con elo, xerouse todo un discurso sobre a sexualidade, asunto en constante conflito xa dende as ideas dos pensadores do século III. Houbo tres posturas principais sobre a unión carnal: a que a concibía como un acto pecaminoso que implicaba a impureza ritual, a que a consideraba algo neutro, como reflexionaba San Agostiño e a que a valoraba como beneficiosa.

Estes tres ditames confluíron nunha serie de medidas a tomar e debater pola Igrexa que atopou no sacramento do matrimonio a mellor vía para compartir as súas conclusións. Non toda sociedade podía vivir en castidade como os relixiosos, polo que o sexo conxugal foi o único moralmente aceptado, só tolerado cun fin reprodutivo e de perpetuación de liñaxes. Para acreditar o matrimonio, este debía ser *per verba legitima de presenti*, publicar amoestacións pertinentes para outorgarlle unha carácter público e contar coa súa bendición. Aplicáronse regras de consumación que foron dende postulados rigoristas aos máis tolerantes²².

As teorías formuladas polo cristianismo transcenderon á regulamentación laica. No caso castelá, fixouse unha definición ao matrimonio na documentación afonsina que buscaba garantir a paternidade lexítima e a transmisión do patrimonio familiar. Novamente, reforzábase a horizontalidade das relacións, mais tamén houbo un recoñecemento xurídico doutras fórmulas relacionais á marxe da ideoloxía eclesiástica. Así o recolle a Partida IV compilada no *Libro das Leis* ou as *Sete Partidas do moi nobre Rei Don Alfonso*, sobre o “ayuntamiento matrimonial, e del parentesco que ha entre los

²⁰ “El Estado hubo de replegarse y su actividad normativa quedó relegada a un plano secundario, atendiendo a los aspectos patrimoniales de la institución –la dote, las convenciones matrimoniales, las donaciones entre esposos, etc.–. Así y todo, la práctica matrimonial secular, sobre todo del Medievo, no encaja totalmente con las prescripciones del modelo eclesiástico y las manifestaciones atípicas de aquélla serán reguladas por la costumbre”. Monreal Zia, G.; Jimeno Aranguren, R., “Naturaleza y estructura del matrimonio...”, p. 508.

²¹ Mitre, E., “La preparación ante la muerte en torno a 1300. Algunos elementos configuradores del *ars morendi* en occidente”, en Ortuño Molina, J., *Aspectos de la sociedad murciana bajomedieval a través de la literatura sinodal*, Murcia: Miscelánea Medieval, 2000.

²² Bazán Díaz, I., “El modelo de sexualidad de la sociedad cristiana medieval: norma y transgresión”, *Cuadernos del CEMyR*, vol. 16, 2008, p. 172.

omes”²³, estipulando cales debían de ser os criterios que validaran a unión entre un home e unha muller.

Malia todo, non significa que non houbera diferentes tipos de transgresión ás normas cando non se podía respectar esa concordancia. Xa a finais do século XI no *Foro Vello de Castela* aparece a mención á barragana, equiparándoa como “solteira, manceba ou concubina”²⁴. A barraganía foi un tipo de relación ilícita a ollos da Igrexa e que presentou moitas similitudes co concubinato. Fronte a este segundo tipo, a barraganía foi practicada polo groso da sociedade, mentres que o concubinato reservábase á aristocracia.

A barraganía era un acordo civil no cal se estipulaba a duración, polo tanto, non era indisoluble. Foi a “unión sexual de hombre soltero, clérigo o lego, con mujer soltera, bajo las condiciones de permanencia y fidelidad”²⁵. Etimoloxicamente derivaba do latín *barganía* (convenio), aínda que tamén puido ter paralelismos co *baleg* árabe (adulto, solteiro)²⁶. Malia isto, a alusión á condición de barragana sempre afectou á muller. De feito, *As Partidas* compilaron os requisitos que debía cumprir unha barragana para comezar un acordo. Podía ser inxenua, liberta ou serva e atoparse en estado de soltería ou de viuvez, non podía ser virxe nin menor de 12 anos²⁷. En cando a descendencia, a fin dos contratos de barraganía non eran a procreación²⁸. Os fillos destes vínculos eran recoñecidos como naturais, a diferenza dos espúreos ou nacidos de relacións entre homes e mancebas. Tiveron dereito á herdanza pero con severas limitacións²⁹.

Segundo algúns autores, xeneralizouse no contexto de políticas de repoboación e deixou de ter acollemento documental cara a Baixa Idade Media, cando a condición de barragana acostumaba a equipararse á de manceba e, con elo, condicionalo á exclusión e

²³ “Matrimonio es el ayuntamiento de marido et de muger fecho con tal entenciom de vevir siempre en uno, et de non se partir guardando lealtad cada uno de ellos al otro, et non ayudando el varón á otra muger nin ella a otro varón veviendo ambos a dos”. Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas...* p. 18. Recolle a cita de Maldonado y Fernández del Torco, J., “Sobre la relación entre el Derecho de las Decretales y el de Las Partidas en materia matrimonial”, *Anuario de la Historia del Derecho Español*, vol. 15, 1944, p. 589.

²⁴ Waiman, D., “Mujeres marginadas. El caso...”, p. 103.

²⁵ Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas...* p. 70.

²⁶ *Ibid*, p. 70.

²⁷ Partida IV, Título XIV, Lei I. Real Academia da Historia, *Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio: cotejadas con varios códigos antiguos por la Real Academia de la Historia*, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2008, p. 85.

²⁸ Córdoba de la Llave, R., “A una mesa y una cama. Barraganía ...”, p. 132.

²⁹ López Beltrán, M. T., “En los márgenes del matrimonio: transgresiones y estrategias de supervivencia en la sociedad bajomedieval castellana”, *La familia en la Edad Media: XI Semana de Estudios Medievales*, Nájera, 2000, p. 15.

os xuízos pexorativos. A pesar disto, tamén se definiron mellor outras relacións non aceptadas polo Dereito canónico como a bigamia, o adulterio ou a prostitución pero si contempladas nos regulamentos legais³⁰.

Os prexuízos e estigmas que afectaron ás mulleres que non adoptaron o matrimonio como preferencia nas súas vidas, estiveron xustificados na garantía da lexitimidade patrimonial e coa responsabilidade da exclusividade reprodutiva sobre a sexualidade feminina. Esta só podía ser entendida en binomio coa fertilidade. As mulleres que se atopaban nun estado de soidade ou que non optaron ao estado óptimo do matrimonio (ou na alternativa da toma de votos), estaba desprotexida e foi dotada con estes xuízos ao non poder optar a cumprir co rol de nai.

A concubina diferenciábase destes modelos disidentes de esposa xa que houbo menos heteroxeneidade nas unións non canónicas na órbita nobiliar que no resto das ordes sociais inferiores. Pese a todo, a concubina tamén recibiu censuras e murmuracións:

La concubina es un tipo de mujer distinto a la “mundana”, tenía un concepto más recatado y de menor amplitud de libertad sexual. Mantenía unas relaciones relativamente estables, es decir, mientras duraba la relación con un hombre, guardaba cierta fidelidad. De todas maneras, hay que advertir que siempre en los casos de concubinato la peor parte la llevaba la mujer, que sufre una situación de marginación social que perdura, a veces, durante mucho tiempo después de haber abandonado tal condición³¹.

A pesar desta visión pexorativa e do papel exemplar que a monarquía debía cumprir en relación ao resto da sociedade, tampouco rexeitou o concubinato como mecanismo de unión complementaria ao matrimonio canónico na Plena Idade Media. É preciso reflexionar acerca das causas e das características deste modelo de unións entre a Coroa e a aristocracia do momento.

³⁰ “La clasificación jurídica de las transgresiones a la norma pone de manifiesto el carácter diverso de la sexualidad, la complejidad de la convivencia; y, sin lugar a duda, las prohibiciones constituyen un referente ineludible en el análisis de la sexualidad”. *Ibid*, p. 350.

³¹ Molina Molina, A. L., “Aspectos de la vida cotidiana en Las Partidas”, *Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo*, vol. 5, 1993, p. 179.

4. O CONCUBINATO REXIO NAS COROAS DE LEÓN E CASTELA ENTRE OS SÉCULOS XI E XIII

As concubinas rexias padeceron un paulatino proceso de asociación coas mancebas, o que provocou que, en moitas ocasións, non fora recoñecida a súa participación en certos procesos a consecuencia destes vínculos. Noutras palabras, atribuíronselle a condición de axente político máis pola súa pertenza á nobreza que pola relación concubinaria cos reis. Neste traballo, focalízase especialmente nas políticas relixiosas que deixaron como evidencia un mapa de puntos con aportacións na trama monacal, mais non se deben eludir outras moitas. As alianzas nos territorios de fronteira ou a bastardía como reforzo da continuidade dinástica son os principais que a continuación se tratarán. Así mesmo, tamén se afondará no tratamento documental destas mulleres nas fontes oficiais como as crónicas rexias, as cales tiveron moita sintonía coa narrativa eclesiástica.

As diferenzas entre o matrimonio e o concubinato non foron aparentemente tan evidentes. Pese a que o matrimonio transcendía ao espazo público mentres que o concubinato agardaba na esfera privada, ambas constituíron unha institución en si mesma vencellada á política sexual. Con todo, non se pode pensar nesta articulación como unha regra estanca no tempo, senón que foi un modelo de relacións susceptible a cambios dependendo do período e da latitude na que se dera.

Pauline Stafford na súa obra *Queens, concubines and dowagers* reflexionou sobre isto. Aínda que o aplicou ao contexto merovinxo e carolinxo pódense aproveitar moitas das conclusións que aportou³². As connotacións legais e sociais mudaron constantemente ao longo da Idade Media, mais o obxectivo habitual foi o da produción de herdeiros. Mediante o casamento, a nova esposa gozaba dunha seguridade cara o futuro, tanto para ela como para os seus fillos mediante a dote. Esta dote supoñía un respaldo legal que se selaba cunha cerimonia que lle daba publicidade a nivel social. Non era indisoluble pero si estable. O concubinato, por outra banda, era unha relación de longa duración pero sen un amparo xurídico. Pese a isto, entre os séculos VI e VIII case non houbo diferenzas entre as esposas e as concubinas. De feito, os fillos das concubinas dos mandatarios neste tempo desfrutaron de plenos dereitos lexítimos.

³² Stafford, P., *Queens, concubines and Dowagers*, Leicester: Leicester University Press, 1998.

A desigualdade foi cada vez maior por mor da intromisión da Igrexa que castigou o concubinato por atentar contra a idea de monogamia que pretendía perpetuar. A lexitimidade foi unha materia importante para as pretensións aos gobernos. A concubina comezou a ser asociada como algo alleo, como un elemento co que se pretendía desacreditar este sistema³³. A desaprobación do dogma non motivaba á desaparición destas relacións. Os reis continuaron tendo concubinas, o que demostra que había unhas implicacións que prevalecían aos condicionamentos morais.

Como xa se comentou no anterior capítulo, o matrimonio seguía o criterio de horizontalidade e na monarquía, seguindo co *primus inter pares*, non era menos. Os reis estableceron o casamento con mulleres de dinastías estranxeiras para favorecer a diplomacia. Os vínculos concubinarios foron aproveitados para afianzar lazos coa nobreza do propio reino, especialmente en territorios de tensión e mudables como eran os fronteirizos ou periféricos.

Sobre este fenómeno traballou Inés Calderón Medina na realidade das Coroas de León e Portugal. Os reis das dúas cortes buscaron mecanismos de fidelidade que garantiran a protección das respectivas fronteiras. O concubinato foi unha sinerxía común nesta etapa de inestabilidade pola definición das marxes entre os séculos XII e XIII³⁴. Para comprender este proceso, a data de 1157 é significativa xa que coincide co falecemento de Alfonso VII e que traxo consigo unha urxente protección e dilatación das fronteiras no reino leonés, tanto na realidade do Alto Miño como no extremo meridional. A reprodución desta práctica estendeuse ata 1297, coa firma do Tratado de Alcañices entre María de Molina, rexente por aquel momento de Fernando IV e o luso Dinis I.

A aparición da fronteira galaico-portuguesa en tempos de Alfonso VI supuxo a separación entre a Galiza lucense e a bracarense. Houbo neste espazo unha nobreza transfronteiriza que tivo que moverse segundo os intereses de ámbolos gobernos. Os monarcas tiveron que garantir a fidelidade das familias. Os avoengos máis destacados foron os Traba, Celanova/Pombeiro, Bravães, Lima, Silva, Soverosa, Fornelos e

³³ “The situation is actually not so simple, because the language of political polemic has created much ambiguity. Concubine was a term often applied to a rival’s mother in order to discredit him. Bernard of Italy, that grandson of Charlemagne, was first referred to as “son of a concubine” during the reign of Louis the Pious”. *Ibid*, p. 65.

³⁴ Calderón Medina, I., “El concubinato regio...”, p. 276.

Bragança, entre outros, como sinala a autora. Estes exerceron a súa influencia nos lugares de reguengo e na xurisdición eclesiástica das sés episcopais de Tui, Ourense e Braga. Proba diso queda na memoria de moitos mosteiros da zona como os de Oia, Celanova ou Melón.

Os mecanismos máis comúns para afianzar estas alianzas foron a cesión de privilexios como cargos, a entrega de terras mediante tenzas, doazóns ou rendas. Moitas destas familias mudaron ao longo dos anos as súas lealdades. O proceder máis efectivo para xerar “lazos indisolubles” foi a mestura do sangue:

Para sellar su alianza los nobles entregaron a sus hijas o hermanas al rey, lo que encarnaba un pacto de familia. Ellas representaban la fidelidad de sus parientes, garantizaban el servicio al rey y la permanencia de sus tierras en los límites de su reino, al tiempo que enaltecían el prestigio y el poder familiar, al aportar a su estirpe sangre real y generar una prole regia³⁵.

Ser filla destas familias e converterse en concubina rexia implicaba o posible licenza de prerrogativas a título persoal coas que facer prevalecer o prestixio e a dedicación á política local. Por exemplo, un dos primeiros nomes coñecidos neste evento foi o de Estefanía Pérez Fiam, filla de Pedro Méndez Fiam con propiedades na Baixa Limia e que participou en procesos como a paz de Boronal en 1219. Estivo casada con Rodrigo Suárez, da familia Fornelos e foi concubina de Alfonso IX, co que tivo un fillo, Fernando Alfonso. Recibiu propiedades doadas polo rei en Xinzo de Limia, Vilamaior, Muíños, Entrimo e Lobios. Así mesmo, esta muller beneficiou á comunidade relixiosa da súa contorna con significativas doazóns á catedral de Ourense ou a mosteiros como os de Melón e Celanova. Tamén posuía terras en Trás-os-Montes, facendo novamente ofrendas aos cenobios de San Martín de Grou e de Fiães, no que sería enterrada³⁶.

A Alfonso IX tamén se lle coñecen outras concubinas orixinarias destas terras, como Aldonça Maríns da Silva ou Teresa Gil de Soverosa³⁷. A súa morte e a sucesión de Fernando III non supuxo a fin desta política malia as iniciais tensións coa nobreza leonesa e galega. Mantivo unha relación concubinaria posiblemente entre 1235 e 1227, antes do seu segundo casamento, con Maria Anes Batissela ou María Iohannes de Limia, filla de Xan Fernández de Limia e María Pais da Ribeira. A súa nai é coñecida na documentación

³⁵ *Ibid*, p. 301.

³⁶ *Ibid*, p. 290.

³⁷ Calderón Medina, I., *Los Soverosa, una parentela nobiliaria entre tres reinos. Poder y parentesco en la Edad Media hispana (ss. XI-XIII)*, Valladolid: Ediciones Universidad de Valladolid, 2018.

como a *Ribeirihna* posto que foi, á súa vez, concubina do rei de Portugal Sancho I³⁸. Alfonso X herdou esta práctica e relacionouse con nobres como cando aínda era infante coa súa tía María Alfonso, filla ilexítima de Alfonso IX con Teresa Gil de Soverosa, da familia Fornelos. Outros nomes son os de Elvira Rodríguez ou Maior Pérez de Guzmán coa que tivo unha filla, Beatriz, futura raíña de Portugal. Vencellado a Sancho IV resaltou Teresa Gil de Riva de Vizela, a cal xestionou propiedades en Mourão, Xamora, Ciudad Rodrigo ou Saucelle así como as rendas da vila de Sabugal; e María Alfonso coa que tivo dúas fillas: Violante Sánches e Maior Algonso de Meneses³⁹.

Esta estratexia para mitigar tensións entre os clans locais e a Coroa non foi o único escenario no que o concubinato sería de utilidade. No terreo internacional, cando non se podían acordar unións debido a diferenzas como as relixiosas, nas que o matrimonio cristián era incompatible con outros dogmas, o concubinato foi novamente a alternativa que facilitaba as negociacións. Simon Barton recolleu esta situación na obra *Conquerors, brides and concubines*, aplicándoo especificamente a casos máis que coñecidos pola historiografía como a relación entre Zaida, filla do rei de Sevilla Abenabeth, e Alfonso VI. Neste caso, o autor valeuse de fontes como a *Chronica Regum Legionensium* do bispo Don Pelaio de Oviedo. Como se pormenorizará non vindeiros parágrafos, esta fonte establece unha síntese das mulleres recoñecidas como lexítimas na vida de Alfonso VI, sendo dúas delas concubinas. En canto a Zaida, dise que abrazou a fe cristiá e foi bautizada co nome de Isabel. Este suceso tamén aparece, no *Chronicon Floriacense* do mosteiro de Fleury como no relato musulmán de Ibn Idhārī al-Marrākushī⁴⁰.

Este sería reproducido con posterioridade noutras fontes como a *Chronica Najerense* e no *Chronicon Mundi*. Aludiron a ela como concubina e, Lucas de Tui mesmo o fai coa expresión de *quiasi pro uxore*. Trece anos antes de compoñer esta crónica, recollera o episodio da conversión no *Miraculis Sancti Isidori*, no que atribuíu este suceso ao poder traumatolóxico do santo. Supostamente Zaida tivo o desexo adoptar o cristianismo e o seu pai, poríase en contacto con rei de León para pedirlle que enviara unha comitiva para recoller e levar á filla á corte leonesa e a cambio, outorgoulle valiosos

³⁸ Calderón Medina, I., “El concubinato regio...”, p. 294.

³⁹ *Ibid*, p. 296.

⁴⁰ Barton, S., *Conquerors, brides and concubines*, Pensilvania: University of Pennsylvania Press, 2015.

agasallos. Alfonso VI aceptaría, e xenerosamente faría chegar ata Sevilla, os seus cabaleiros. A conversión favoreceu a unión entre a parella e seu casamento⁴¹.

As crónicas vencelladas aos reis como as sinaladas non son moi esclarecedoras para coñecer os detalles destas relacións. No caso de Zaida, nalgunhas fontes aparece en calidade de concubina mentres que noutras foi esposa e raíña. Isto seguramente débese á necesidade de lexitimar ao fillo que tivo co rei, Sancho Alfonso, o cal foi eixido como sucesor, mais non chegaría a gobernar pola seu prematuro falecemento na Batalla de Uclés⁴².

Como se pode apreciar con este episodio, as fontes da corte non foron o suficiente claras no uso do concubinato no eido político. En especial, as crónicas rexias eran obras que tiñan como cometido principal o de enarborar unha imaxe case mitificada dos monarcas. Malia que se lles recoñecen relacións concubinarias, sabendo a complicada consideración social destas, non foron datos preferentes a destacar.

En León e Castela houbo pouca documentación explícita e oficial sobre estas mulleres. Hai diplomas como os emitidos por Fernando II para a doazón de bens a dúas das concubinas que tivo: Teresa Fernández de Traba e Urraca López de Haro. Estes documentos comparten unha fórmula de agarimo común por parte do rei para referirse a elas, a de *dilectissima mea* ou *dilecta*. Na cronoloxía estudada, non se volveron atopar alusións tan explícitas de afecto e posiblemente a transparencia nestes diplomas respondera a que o rei, logo de anular o seu matrimonio con Urraca Alfonso, casaría con estas nobres converténdose en raíñas⁴³.

Supón unha diferenza con respecto a outros reinos como na Coroa de Aragón, na que si se emitiron contratos de concubinato. O máis coñecido foi o da condesa Aurembiaix de Urgel e o rei Jaume I, casado naquel momento coa súa segunda esposa Violante de Hungría. A condesa por temor a perder os seus dominios condais, cédellos ao rei no caso de morrer antes, tomar votos ou casar sen o seu consentimento. Neste tamén

⁴¹ *Ibid*, p. 124.

⁴² “Whatever the precise circumstances that led to the sexual liaison between Zaida and Alfonso VI, and whether the couple were subsequently joined in matrimony, one can easily imagine why the episode as related and embroidered by Lucas of Tux, Rodrigo Jiménez, and others- would have caught the imagination of later generations. The tale presented by Archbishop Rodrigo, in particular, is a beguiling one of interfaith contact across the frontier in which love and, ultimately, the Christian faith triumph, as Zaida agrees to be baptized”. *Ibid*, p. 128.

⁴³ Calderón Medina. I., “Las otras mujeres del rey: El concubinato...”, p. 4.

se recolle e estipula que o herdeiro das posesións da condesa sería un dos fillos que tivera froito desta relación, elixido por ela mesma⁴⁴.

Nas fontes leonesas e castelás, a aparición ou omisión dos nomes das concubinas dependeu moito da proxección en canto a identidade que os monarcas quixeron dar ao seu goberno. A partir do século XII, revalorizouse a idea da lexitimidade e da liñaxe para a consolidación da continuidade dinástica. As crónicas foron o recurso para a xeración destes relatos que realzaran á monarquía fronte a outras dinastías que competían coas mesmas pretensións⁴⁵. A magnitude e transcendencia das concubinas e da súa descendencia nestes reinos hispánicos foi velada e, en moitos casos, sufriu unha verdadeira *damnatio memoriae*:

Las crónicas redactadas en León y Castilla entre los siglos XII y XIII silencian la mayor parte de las relaciones ilegítimas de los reyes; aunque, en algunas ocasiones las utilizan para atacar a los monarcas, y en otras para enaltecer el origen una rama de descendencia, que, a pesar de su carácter ilegítimo, tiene sangre real y gran relevancia en la corte. Asimismo, fue habitual que los cronistas destacaran el origen ilegítimo de un monarca para situarlo en un estatus inferior en el escenario político ibérico. Pero además del proyecto político e ideológico que está detrás de cada una de las crónicas, es necesario observar cómo el avance del modelo sacramental del matrimonio condicionó el tratamiento del concubinato regio y la ilegitimidad en cada una de ellas⁴⁶.

O IV Concilio de Letrán tivo moitas implicacións nesta cuestión, xa que se demostrou unha evolución no tratamento das concubinas nestas fontes dende a súa celebración no 1215. Nun primeiro momento, houbo certa publicidade e transparencia sobre estas nobres e incluso se alude a algunha como “nobilísima”. Exemplo é a *Crónica Anónima de Sahagún*, na que se subliñan aos matrimonios de Alfonso VI pero tamén as

⁴⁴ En Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas...* p. 116, recupérase un fragmento do contrato traducido por Martín, J. L., *Una sociedad en guerra. Reinos Cristianos y Musulmanes (ss. XI-XIII). Historia de España 4*, Madrid: Rústica editorial, 1980: “*Sepan todos que yo, Aureimbiaix, Condese, hija de Armengol de Urgel y de Elvira, os doy a vos, Jaime, rey de Aragón... todo el Condado de Urgel, bien entendido que seguirá en mi poder mientras viva... Si yo muero antes que vos o entrare en religión, el condado pasará a vuestras manos junto con el o los hijos que podamos tener vos y yo... y a vuestra muerte, el Condado de Urgel junto con los de Cerdaña, Conflent y Berguedá vuelva al hijo común vuestro y mío que yo designe, para que los tenga en feudo del rey de Aragón... Igualmente, el condado será vuestro, si yo contrajese matrimonio sin vuestra autorización expresa [...]*”.

⁴⁵ “Mas a fragmentação do poder económico que dá resultou deu lugar a taxas altas de celibato, de barregania e de bastardia, e, por vezes, não impediu a transmissão da honra familiar numa linha única, pelo menos quando a herança era suficiente para compensar os outros herdeiros com outras partes dos domínios. Estes processos destinavam-se a obter efeitos semelhantes aos da sucessão régia, mas não foram unanimemente praticados: em alguns casos, o clã familiar preferiu apostar na proliferação e na criação de uma rede parental de ajuda mútua para diversificar os apoios e conseguir a ascensão social”. Mattoso, J., “Introdução: Legitimação...”, p. 3.

⁴⁶ Calderón Medina, I., “Las concubinas regias en las crónicas y las genealogías hispanas. Entre el elogio, el desprecio y el silencio (ss. XII- XIV)”, *Edad Media: Revista de Historia*, vol. 23, 2022, p. 72.

súas concubinas. Unha delas, Ximena Muñiz, nai da raíña Teresa de Portugal que aparece como “una maceba, pero bien noble”. Segundo Calderón Medina, esta mención responde ao desexo de emparentar a monarquía portuguesa coa de León⁴⁷.

Mais un paulatino ocultismo foise impondo para non desprestixiar á Coroa, optando por eufemismos como o de “amiga”. De feito, a *Historia Legionense*, que pretendía vencellar a aparición da dinastía do mesmo Alfonso VI aos visigodos, omite completamente calquera relación ilexítima que puidera manter. En palabras de Georges Martin aplicouse unha “censura de progenies ilegítimas” por parte do autor, Ordoño Sisnández⁴⁸.

Volvendo sobre a *Chronica Regum Legionensium*, neste caso o bispo Pelaio estableceu unha división das mulleres do rei en dúas categorías entre as cinco *uxores* lexítimas (Agnete, Constantia, Berta, Helisabeth, Beatrice) e as dúas concubinas (Ximena Munhoz e Çaida). As primeiras son presentadas a partir de números ordinais mentres que as segundas fano con adverbios temporais co fin de ordenar a secuencia temporal das relacións. As descricións sobre estes perfíles redúcense ao xeográfico e a descendencia que deron. Unicamente son máis amplas as descricións de Zaida e Constanza posto que a súa prole optou ao trono. O tratamento delas é interesante xa que pon en evidencia o conflito da época no eido da sucesión entre Sancho Alfonso e Urraca sobre o sangue, a primoxenitura e o xénero⁴⁹.

Algo semellante acontece no *Liber Regum*, elaborado a finais do século XII en Navarra. Cun carácter xenealóxico, pretendía facer unha renovación da *Chronica Regum Legionensium*. Nela, só se menciona a Zaida, Ximena Muñiz e Constanza. Aínda que houbo outras mulleres que deron descendencia ao rei, non son citadas, xa que estes fillos non contribuíron a continuidade da dinastía no trono en si mesmo, só a establecer lazos e

⁴⁷ *Ibid*, p. 73. No artigo recóllese un estrato da mención a Ximena Muñiz de Urbieto Arteta, A. (ed.), *Crónicas Anónimas de Sahagún*, Zaragoza: Anubar, 1987, p. 38: “Sobre todo, es de saber que el muy noble rey Alfonso VI, mientras que el viviese, de una manceba, pero muy bien noble, había engendrado una hija llamada Theresa, la qual él había ayuntado en matrimonio con un conde llamado Enrique, que venía de la noble e real sangre de Francia”.

⁴⁸ Martin, G., “Ordoño Sisnández, autor de la Historia legionensis (llamada silensis). Notas histórico-filológicas sobre un *ego* fundador”, *Spania. Revue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*, vol.14, 2012. Dispoñible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/21711?lang=it> (consultado 23/11/2023).

⁴⁹ Gomes, M. J., “Paalém da linhagem: Poder e sucessão régia no feminino”, *e- Spania. Revue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 11, 2011. Dispoñible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/20282> (consultado 12/10/2023).

mellorar as relacións diplomáticas. O nome de Zaida, como nai do único fillo varón de Alfonso VI aparece primeiro para facer prevalecer un “criterio de masculinidade”⁵⁰.

A *Chronica Adefhonsi Imperiatoris*, baixo a pretensión de situar nunha posición superior á dinastía leonesa fronte a Portugal e Navarra, emprega o concubinato como un elemento co que deslexitimar ao reinos veciños. Para o caso de Portugal, reitera que a xenealoxía rexia, iniciada con Teresa, é froito dunha relación concubinaria. En canto a Alfonso VII, recoñécese a relación con Gontrodo Pérez, coa que tivo unha filla. A descendencia é un mecanismo diplomático posto xa que a filla entre eles, coñecida como Urraca a Asturiana casaría co rei navarro García⁵¹.

A conclusión que se pode extraer da análise destas fontes é a da materialización das mulleres segundo o beneficio que outorgaron, especialmente por medio da proxenie. O seu valor para ser recordadas nas fontes foi reducido á encomenda reprodutiva. Houbo omisións e erros nas mencións de moitas delas, padecéndoos en moitas ocasións tanto en raíñas como en concubinas⁵².

Sobre a descendencia ilexítima nos eventos políticos, entre os séculos XI e XV produciuse unha evolución nas estruturas do parentesco e, en consecuencia, tamén sobre a percepción da bastardía. A Igrexa novamente pretendeu copar o control a través do matrimonio canónico. A reforma gregoriana foi a que presentou unha clara distinción entre fillos lexítimos e ilexítimos. Nas *Partidas*, o fillo lexítimo estaba asociado unicamente ás parellas unidas por matrimonio; polo que foron denominados *fijos de bendición*⁵³. O termo *bastardo*, nun primeiro momento non foi asimilado como algo negativo. Nalgún casos documentais, son referidos como *fillos de ganancia*, o cal, era unha alusión positiva. Ao tempo, aparece unha intención de camuflalos ao igual que aconteceu coas súas nais, a maioría concubinas rexias. Aínda así a súa contribución á seguridade do goberno garantiu que se lle deran certas atribucións. No *Espéculo* aparece recollido que os *ffijos del rrey deuen sseer guardados que aujere de ganancia*⁵⁴.

⁵⁰ *Ibid*, p. 7.

⁵¹ Calderón Medina. I., “Las concubinas regias en las crónicas...”, p. 77.

⁵² Rodríguez, A., “De damas poderosas. Poder, memoria e influencia en la Baja Edad Media”, *Discurso, memoria y representación. La nobleza peninsular en la Baja Edad Media*, Navarra: Gobierno de Navarra, 2016, p. 73.

⁵³ Dacosta, A., “Que dizen acá de ganancia”. Discursos...”, p. 127.

⁵⁴ *Ibid*, p. 135.

Segundo Arsenio Dacosta, os fillos bastardos dos reis foron un seguro produtivo e reprodutivo. Constituiron unha reserva dinástica, potencialmente útil nas tramas políticas. A súa presenza foi de beneficio público para evitar as rupturas nas liñas sucesorias e os conflitos polas loitas de poder⁵⁵. Outros autores como Covadonga Valdaliso argumentaron que a bastardía que chegaba ao trono foi susceptible de ser xulgada por esta condición ou pola da súa xenealoxía baixo a premisa de desprestixiar o seu avoengo. Isto aconteceu sobre todo con posterioridade, en feitos concretos como o ascenso ao trono da dinastía Trastámara⁵⁶.

Houbo certa tendencia a separar estes fillos ilexítimos das nais. É dicir, ás concubinas rexias non sempre se lles recoñeceu unha maternidade como si aconteceu coas raíñas, cuxa descendencia foi promocionada. Nestes casos, os fillos bastardos son acercados á órbita paterna para demostrar a lexitimidade e xestionar a herdanza. Un exemplo é o de Urraca a *Asturiana*. A educación da futura raíña navarra non recaeu na súa nai, Gontrodo, senón que o rei decidiu outorgarlle esta responsabilidade á súa irmá, Sancha⁵⁷. Os mosteiros fundados polas concubinas, como se analizará, foron una estratexia de promoción desa maternidade. Pese a todo, estes fillos crearon verdadeiras liñas bastardas nas monarquías como aconteceu coas Guzmán. Esta liñaxe feminina subalterna iniciouse coa relación de dona Maior Guillén de Guzmán e Alfonso X e chegaría a prolongarse ata a neta destes, Blanca de Portugal, xa na segunda metade do século XIV⁵⁸.

Esta forma de articular o concubinato entre os séculos XI e XIII presentou características compartidas na aparición das mulleres ilexítimas dos reis. A partir do reinado de Alfonso X, a concepción da monarquía comeza a mudar, deixándoselle de

⁵⁵ *Ibid*, p. 144. O autor tamén establece diferenzas por sexo segundo o cometido político destes fillos bastardos: “El bastardo regio o noble, sea cual sea su posición final, constituye eso que hemos denominado reserva dinástica y, también, nutre de efectivos la fuerza del linaje. En muchos casos, estos hijos lucharán por sus padres sin esperanza de heredarlos; en otros, ocuparán un lugar más o menos subalterno. En el caso de las hijas ilegítimas, estas acabarán siendo sirvientas o peones en las políticas de alianza del jefe de la estirpe, como le ocurrirá, por ejemplo, a doña Beatriz, “hija bastarda y predilecta” de Alfonso X. Ciertamente, y como ejemplifica este mismo caso, no serán los únicos roles jugados por las mujeres nobles en este periodo, incluso las de origen ilegítimo”.

⁵⁶ Valdaliso, C., “La legitimación dinástica en la historiografía Trastámara”, *Res Publica: revista de filosofía política*, vol. 18, 2007, p. 311: “la legitimación a través de la ilegitimación”.

⁵⁷ Álvarez García, M. A., “Aproximación a la figura de Gontrodo Petri (1110-1186): concubina de rey, madre de reina”, II Congreso Virtual sobre Historia de las mujeres, Jaén, 2010, p. 9,

⁵⁸ Martín Prieto, P., “Las Guzmán alfonsinas. Una dinastía femenina en la Castilla de los siglos XIII y XIV”, *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity, Middle & Modern Ages*, vol. 17, 2015, pp. 251-272.

atribuír aos monarcas condicións divinas e doutas. Os reis sofren unha “desvirilización” pola perda do carácter bélico. Esta transformación foi aproveitada polos rivais políticos que puxeron o foco na conducta sexual para extrapolalo á política e evidenciar debilidade. En Castela, a dinastía que se impuxo actuou deste modo. As concubinas e a súa descendencia foron sinalados de forma recorrente seguindo este recurso. Arturo Firpo afirmou: “Para la conciencia de la época se impone entonces la imagen del *mal rey*, cuya conducta sexual empieza a contar por primera vez para explicar su desgobierno. Mancebas reales y favoritos ocupan un sitio de privilegio en esta historia”⁵⁹.

Refórzase aínda máis a imaxe pexorativa das concubinas, privándoas outra vez da participación nos procesos políticos. Se no período anterior aparecen nos documentos vencellados á corte para xustificar a presenza de fillos bastardos, comezarían a facelo como un argumento para destapar a incompetencia dos reis por parte dos inimigos. A pseudo-intitución que supuxo o concubinato nos séculos anteriores viuse diluída. A súa influencia na mediación política muda cara relatos amorosos no que a concubina pasa a ser a ser a favorita, a amante única do monarca, non unha interlocutora ou mediadora na política local e colaboración á dinastía coa súa descendencia como o fora. Os fillos nados destes vínculos son, a partir de entón, froito da paixón, non para contribuír á reserva dinástica. Agora son xulgadas por conseguir concesións e regalías⁶⁰.

Reinados como os de Alfonso XI, Pedro I ou Enrique II foron macelados polas atribucións e peso que as súas amantes cobraron na escena pública. Así aparecen narracións máis que coñecidas como as de Leonor de Guzmán e a súa beleza que namorou ao rei ou a de María de Padilla sobre a que se creou unha visión de vida disoluta e lasciva da súa parella. Esta transformación verase claramente reflexada nas fundacións monacais, posto que a obra individual das anteriores concubinas quedarán anuladas pola participación do monarca, que crea espazos para protexer súas amantes.

Este cambio xustifícase paralelamente no peso que a parella monárquica, é dicir, o rei e a raíña consorte, van a gañar a favor da identidade do territorio como un reino

⁵⁹ Firpo, A. R., “Las concubinas reales ...”, p. 338.

⁶⁰ “Puesto que la ley reglamente asimismo los mecanismos de la legitimación de los hijos ilegales, la barraganía aparece a primera vista como una institución subsidiaria pero necesaria para la perpetuación del linaje. Pero este equilibrio se perturba cuando la barragana no cumple solamente su función reproductora, sino que también es el objeto de la pasión amorosa del monarca. Esta es la imagen que nos ofrece la débil monarquía de la baja Edad Media castellana: reyes sexualizados y apasionados, dominados por sus pulsiones que subordinan por momentos la acción de gobiernos a sus pasiones”. *Ibid*, p. 338.

único e unido, especialmente cos Trastámara, aínda que tamén é apreciable en parellas como Sancho IV e María de Molina. A través do matrimonio, revalorízase o a parella rexia que se manifestou en cuestións na chancillería⁶¹.

Coma conclusión a este capítulo, cómpre aludir que fronte ao silencio das fontes oficiais do papel das concubinas ou pola contra, da súa mención para deslexitimar, houbo unha tendencia a reivindicarlas nas xenealoxías nobiliarias no século XV, especialmente en Portugal. Destaca o conde Don Pedro co *Livro das de Linhagens*, o *Livro Velho* ou o *Livro do Deão* as fillas destas estirpes aparecen como *mulher* ou *amiga* que mantiveron encontros cos monarcas. As familias atoparon unha estratexia de promoción ao aproximarse á Coroa. Nestes documentos tamén hai ditames negativos sobre as concubinas, concretamente nos casos nos que o rei non estaba solteiro, polo que se cometía adulterio, referíndose a elas como *mula d'el rei*⁶².

5. MANIFESTACIÓNS DA PRESENZA DAS CONCUBINAS NO ESPAZO PÚBLICO: A FUNDACIÓN MONÁSTICA

Logo do disimulo co que as fontes vencelladas ao poder trataron ás concubinas, non recoñecéndoselle o total da súa participación nos asuntos políticos nos que mediaron e só, asignándolles ocasionalmente certa involucración pola capacidade reprodutiva, resulta complexo o achegamento ao perfil e importancia que cobraron estas mulleres. Malia todo, as obras que emprenderon, moitas delas cos privilexios económicos concedidos pola Coroa, foron un salvoconduto para indagar nas intencións e na identidade persoal que anhelaron. Coa promoción monástica, especialmente a través da fundación *ex novo* ou refundación de centros, as nobres concubinas atoparon un espazo no que reflexar a súa valía e xerar un contradiscurso ao oficial, co que reforzar a memoria da liñaxe e defender a súa persoa, certas veces vilipendiada.

Neste capítulo farase un percorrido polas expresións da espiritualidade feminina das nobres para comprender as implicacións que as fundacións monásticas tiveron na

⁶¹ Pelaz Flores, D., ““Reynante(s) en vno”. Fundamentación teórica del poder de la pareja regia en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media”, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 48/2, 2018, p. 847.

⁶² Calderón Medina, I., “Las concubinas regias en las crónicas...”, p. 89.

cronoloxía estudada. Con elo, pormenorizarase nas fundacións concubinarias, as cales pola orixe das promotoras, adquiriron unha significación propia para logo pasar a analizar os catro casos de concubinas fundadoras.

4. 1. A Espiritualidade feminina

A espiritualidade feminina foi un medio que moitas mulleres medievais atoparon, maioritariamente da orde nobiliaria, para desenvolver unha faceta alternativa á obriga social de ser nais e esposas. Arredor destes centros monásticos, creouse toda unha cultura feminina con características propias. Para facer perdurar estas manifestacións, precisábase dunha dotación económica significativa, tanto para erixir os novos cenobios como para pertencer a eles.

Nos séculos altomedievais xurdiu unha vaga de mosteiros destinados á reclusión de mulleres. Entre os séculos VI e VII, as nobres replican aos varóns e fundaron mosteiros nas áreas rurais. Pese a todo, a independencia dos novos mosteiros xestionados e ocupados por mulleres non vai durar moito, xa que se pretendeu controlar as súas formas de vida. No século VIII, a regra de San Frutuoso vai regular os modelos organizativos das relixiosas. Foi común a aparición de mosteiros dúplices, algúns gobernados por abadesas aínda que baixo a autoridade de clérigos.

A Orde beneditina na península recoñeceu claustros femininos seguindo o modelo do francés de Marcigny mais novamente coa observación masculina que se viu máis reforzada, se cabe, coa introdución da reforma gregoriana no século XI. A Igrexa pretendeu limitar as aparentes liberdades culturais e de vida que tiña, prexudicando ás funcións misionais e clericais da mulleres baixo a imposición da clausura. Este último aspecto estaba en concordancia coa consideración ideolóxica da muller, no que o culto á Virxe trouxo unha nova expresión da relixiosidade⁶³. Ademais, antes do século XII, o xurdimento de mosteiros estaba moi ligado á actividade independente dos nobres que comezarían a padecer impedimentos por parte da institución eclesiástica. A partir desta centuria, o monacato feminino creceu en parte motivado pola propagación da Orde do Císter e outras experiencias monásticas no panorama peninsular.

⁶³ Del Val Valdivieso, M^a. I., “Las instituciones religiosas femeninas”, XXIV Semana Internacional de Estudios Medievales, Barcelona, 1996, p. 166. Sobre as novas formas de espiritualidade e devocións xurdidas neste tempo, a autora toma como referencia a Warner, M., *Tú sola entre las mujeres*, Madrid: Taurus, 1991.

Os mosteiros anexados á órbita aristocrática eran un camiño no que concentrar o patrimonio familiar e xerar toda unha efixie a protexer cara á eternidade, tan importante naqueles séculos. García de Cortázar sintetizou o espazo monástico como: un lugar de reserva da riqueza familiar, un lugar para recoller a memoria familiar e un lugar no que se regulaban as relación da nobreza co sacro⁶⁴. Nesta dinámica, as mulleres cobraron un papel protagonista, xa que a responsabilidade de mediar nestas tres cuestións recaía primordialmente nelas.

A creación do rol das mulleres nobres como encargadas de salvagardar a espiritualidade das súas familias ten unha orixe antiga. Xustificouse no deber de protexelas do estado de soidade. Ao dar por finalizada ou non exercer a faceta de nai, podían dedicar o seu tempo ao mester espiritual. María del Mar Graña Cid compartiu a porcentaxe de que o 86,5% das nobres estaban libres das tarefas familiares para tomar partida no oficio de promotoras monásticas. A maioría das raíñas fixérono logo de enviuar⁶⁵. De feito, no capítulo V do III Concilio de Zaragoza estipulouse a necesidade das raíñas a permanecer nun claustro coa morte do esposo: *Que muerto el rey, la reina viuda inmediatamente deponga el traje seglar y se obligue a permanecer en un convento de religiosas*⁶⁶. Con esta vontade xurdiron mosteiros como San Pelaio de León e de Oviedo, Covarrubias ou San Xoán das Abadeseas.

As nobres, que atoparon na raíña un modelo de conduta exemplar, replicaron constantemente esta práctica, facendo doazóns e fundando mosteiros aos que se retiraban ao final dos seus días e que se convertían no lugar de enterramento. Un exemplo é o das mulleres da casa de Haro que imitaron ás mulleres rexias nas Huelgas de Burgos. Algunhas tomaron os votos, malia non ser unha obriga. Dispoñan de habitacións propias nos mosteiros sen a necesidade de profesar. Gregoria Cavero Domínguez sinalou:

Aquí las estrategias estaban bajo el control de estas *dominae*, aristócratas frecuentemente viudas o sin estarlo (solteras/célibes), que son caracterizadas como

⁶⁴ En Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar nobiliario y refugio de mujeres de la aristocracia”, en García de Cortázar, J. A.; Teja, R. (coords.), *Monasterios y nobles en la España del románico: entre la devoción y la estrategia*, Palencia: Fundación Santa María la Real, 2013, p. 99 cítase o traballo García de Cortázar, J. A.; Ruíz de Aguirre, J. A., “Monasterios hispanos en torno al año mil: fundación social y observancia regular”, Ante el milenio del reinado de Sancho el Mayor: un rey navarro para España y Europa: XXX Semana de Estudios Medievales, Pamplona, 2004.

⁶⁵ Graña Cid, M., “Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas mendicantes castellanas (c. 1222-1316): matronazgo espiritual y movimiento religioso femenino” en Gari, B. (ed.), *Redes femeninas: de promoción espiritual en los reinos peninsulares, s. XIII-XVI*, Roma: Viella, 2013, p. 24.

⁶⁶ Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar...”, p. 101.

devotae, consagradas a Dios, y que controlaban y dirigían los monasterios siempre protegiendo y vigilando los intereses de su solar. No eran abadesas y frecuentemente mantenían su status, por ejemplo, de condesas; entraban y salían de monasterio y realizaban tareas institucionales, dentro del propio clan familiar, en sus relaciones con la monarquía y con la Iglesia. El control de los monasterios comenzaba por el propio control abacial; por el gobierno y gestión⁶⁷.

A condición de fundadora, nunha conxunción de autoria-autoridade, implicaba unha capacidade económica considerable para o sustento material e espiritual no correcto transcurso da vida devota. Aos mosteiros debíaseles outorgar toda unha base de terras e rendas que permitiran a autonomía da rutina diaria, así como a procura de bens litúrxicos que diferenciaban a contorna, como reliquias ou imaxes singulares para o culto.

Neste sentido, o parentesco foi importante. En canto ás raíñas, as fundacións tiñan un carácter máis persoal, mentres que para as nobres eran unha estratexia coa que fortalecer o programa familiar sobre o coidado da liñaxe⁶⁸. Establecéronse vínculos de servizo sobre as advocacións elixidas, creando unha rede no mapa do monacato peninsular. Era un exercicio de poder no que as mulleres tiveron unha pegada única, posto que foi un proxecto consensuado para o xurdimento e enalzamento de comunidades a través do matronazgo. Con estas dinámicas establecíase unha relación sinalagmática, na que ámbalas partes, nobres e relixiosas, acadaban un beneficio mutuo. É dicir, as repercusións que tiñan estes centros ían máis alá das obrigas piadosas⁶⁹. Os claustros foron un fogar de convivencia que lle valeron ás nobres para conxugar neles ás mulleres da familia e desenvolver fórmulas de relación e afectos. Houbo expresións de maternidade especiais entre as nais fundadoras e as fillas que tomaron os votos nestes centros, por exemplo; por non falar da continuidade das fillas dos proxectos iniciados polas nais⁷⁰.

⁶⁷ *Ibid*, p. 101.

⁶⁸ “En el seno de la familia real, el vínculo entablado por una fundadora con su monasterio remite más a un asunto personal del que no necesariamente se sentían partícipes sus parientas, que no muestran vínculos especiales o específicos con este tipo de fundaciones. Cosa diferente pudo suceder con las mujeres de la nobleza, para quienes el monasterio constituyó un elemento de engarce de su descendencia, especialmente la femenina, lo que al tiempo potenciaba su memoria y las situaba en la categoría de antepasadas: la hija segura de Mayor Guillén y Alfonso X, la reina de Portugal doña Beatriz tomó bajo su custodia el monasterio de San Miguel del monte tras morir su madre y ordenó hacer la urna donde descansaban sus restos”. Graña Cid, M., “Reinas, infantas y damas de corte...”, p. 34.

⁶⁹ Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar...”, p. 123.

⁷⁰ Graña Cid, M., “Reinas, infantas y damas de corte...”, p. 41.

Co Concilio de Letrán, prohibíronse sistematicamente as novas fundacións femininas, que se reforzou en 1298 coa bula de Bonifacio VIII na que se estableceu a clausura das monxas. Estas limitacións demostraban a influencia consistente das mulleres na espiritualidade, o que propiciou o auxe dunha corrente de fundacións mendicantes, as cales no contexto peninsular tiveron un interesante asentamento.

Malia a novidade destes movementos evanxélicos que transformaban a relixiosidade feminina, contaron co apoio do poder, especialmente das raíñas nos casos damianitos e clariano-franciscano. Foron unha demostración da autoridade feminina. A liña temporal desta ideoloxía devocionaria abrangueu dende 1222 con San Salvador de Guadalaxara, obra de Dona Berenguela, ata 1316 co *Sancti Spiritus* de Toro. Como se analizará, este era unha fundación previa pero foi promocionado pola raíña María de Molina. Graña Cid distinguiu dúas categorías de mulleres da corte que participaron: indubidable as raíñas pero tamén, as concubinas e amantes dos reis.

4. 2. *As fundacións concubinarias*

Non resulta estraño que a lectura que se fixo destes centros monásticos fora a de escenarios de refuxio, no que as mulleres puideron liderar procesos subalternos na política. Asociado a isto están conceptos xa mencionados como a liñaxe, a concentración de patrimonio e riquezas e a configuración dunha imaxe próspera do avoengo.

Ás fundacións concubinarias non sempre se lles deu esta interpretación. Estes mosteiros foron máis ben significados como encraves de reclusión, culpabilidade ou expiación de supostos pecados⁷¹. A concubina apartaríase da corte ao cenobio logo de poñer fin á relación co rei, case sempre cando este contraía nupcias coa nova raíña consorte. O mesmo lles aconteceu ás raíñas repudiadas como Aragonta que, logo de ser rexeitada por Ordoño II, escondeuse no mosteiro que fundou de Santa María de Salceda⁷².

Unha mostra desta visión é a da concubina Gontrodo Petri. A *Crónica Adefonsi Imperiatoris* reflexa na mención sobre ela, as bágoas coas que mollou o chan do seu mosteiro da seguinte maneira:

⁷¹ “Pero quizás sea más ilustrativo ver algunos ejemplos de concubinas en los que parecen fundirse expiación, culpabilidad y, a veces, simplemente refugio. Nos hallamos ante una nueva situación: podemos hablar de concubinas regias, fueran de presencia cristiana o musulmana”. Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar...”, p. 101.

⁷² *Ibid*, p. 101.

Nam semet ipsam offerens Deo eius famulatus sic adhesit, ut in Ouentensi urbe sanctimonialis facta et aliis adiuncta in ecclesia sancte Marie, genitricis Dei, quam interuentricem sui gaudii adiutricemque presenserat, Deum nocturnis diurnisque laudibus incessanter laudans placaret et exitum uite gloriosum <in> tali labore desudando uotiuoque desiderio ecclesie pauimentum fonte lacrymarum sub oratione rigans expectaret⁷³.

A alusión ás bágoas foi analizada como un recurso por parte dos cronistas para mostrar arrepentimento, o que gardaba sintonía co tratamento ambiguo e reducionista das concubinas neste tipo de fontes⁷⁴.

Esta visión é nesgada e ponse en dúbida no momento en que se afonda nestas empresas que demostran a activa e premeditada participación das concubinas. Na cuestión espiritual, máis alá das fundacións, estas nobres intercederon en políticas espirituais. Cómpre deterse así, en personalidades como a de Ximena Muñiz. Malia non coñecérselle ningunha fundación propia, a nobre tivo implicación na crise relixiosa de 1080 entre Alfonso VI e o papa Gregorio VIII. A relación consumouse no período entre a viuvez de Alfonso VI da súa primeira esposa Inés sobre o 1077, e antes de contraer nupcias con Constanza. Pese a isto, algunhas fontes non a recoñeceron con total claridade como un preito escrito polo abade do mosteiro de Samos no que consideraba a Ximena filla do rei, ao igual que a infanta nacida desta relación, Teresa⁷⁵.

O conflito relixioso en cuestión tiña como xerme a instauración da reforma gregoriana na Coroa de León en comparación con outros reinos hispánicos que xa deran o paso, asimilando a liturxia romana fronte ao rito hispano. Estábase a producir con máis demoras das desexadas para o pontífice que llo fixo saber ao monarca mediante unha carta. Nela acusou de malas influencias na toma da decisión, ao abade Roberto do

⁷³ Maya Sánchez, A. (ed), *Crónica Adefonsi Imperatoris, Crónica Hispana Saeculi XII, Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis*, LXXI, Turnhout: Brepols Publishers, 1990, p. 95.

⁷⁴ Calderón Medina, I., “Las concubinas regias en las crónicas...”, p. 77; en Martin, G., “Valoración de la mujer en la Chronica Adefonsi Imperatoris”, *e-SpaniaRevue interdisciplinaire d’etudes hispaniques médiévales et modernes*, vol. 15, 2013. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/22311> consultado 15/10/2023), fálase concretamente da culpabilidade polo adulterio cometido que recaíu sobre a nobre.

⁷⁵ “*filiis domni Adefonsi domna Tereisa et domna Ximena*”. Rodríguez González, M^a. C., “Concubina o esposa. Reflexiones sobre la unión de Jimena Muñiz con Alfonso VI”, *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. 25, 2007, p. 145. Transmite o fragmento no que a concubina aparece como filla de Lucas Álvarez, M., “El Tumbo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices”, *Liceo franciscano: revista de estudio e investigación*, vol. 115-120, 1986, pp. 257-258.

mosteiro de Sahagún e a unha *perditam feminam*⁷⁶. Non se pode esclarecer con seguridade que esta muller fora Ximena Muñiz, mais a meirande parte dos historiadores secundan esta hipótese, posto que a epístola aludía á invalidez do *illicitum connubium*, ou o que é o mesmo, a unión do monarca con ela por gardar lazos consanguíneos con Inés⁷⁷.

Por aquel momento, dona Ximena tiña posesións no Bierzo e ocupaba a tenza de Ulver, o que supoña un feito singular para unha muller que non era membro da familia real dun xeito oficial⁷⁸. Cos privilexios outorgados polo rei, fixo cuantiosas doazóns, sobre todo, ao mosteiro de San Andrés de Espinareda. Este cenobio, orixinarimente dúplice baixo a Regra de San Bieito, estivo vencellado á nobreza local e obtivera concesións de Fernando I e a raíña Sancha. Este lugar foi elixido pola nobre berciana para albergar os seus restos logo de 1128, momento no que realiza a súa última doazón á Igrexa de Astorga⁷⁹.

É curioso como na dama, a cuestión do arrepentimento reaparece, esta vez no seu sepulcro. A lápida tiña unha inscrición na que a nobre recoñecía como “prostituta” do rei e mostraba culpabilidade e aceptación dunha penitencia ante o seus pecados. O pai Yepes foi o primeiro en analizala secundando a veracidade do compilado⁸⁰. Mais a epigrafiía é falsa e foi realizada tempo despois, probablemente por algún monxe do mosteiro segundo Silvia Blanco Iglesias que demostrou o emprego de letras anacrónicas á morte de Ximena, entre outras probas⁸¹. Non se pode confabular sobre as motivacións dos relixiosos para argallar esta lápida, aínda que seguramente estivera xustifico pola

⁷⁶ “*At, nunc comperto, quod diabolus tuae salutis, et omnium qui per te salvandi erant, more suo invidens, per membrum suum, quemdam Robertum Pseudomonachum, et per antiquam adjutricem suam perditam faeminam, viriles animos tuos a recto itinere deturbavit*”. *Ibid*, p. 151. Rodríguez González recolle parte da epístola de Sandoval, F. P., *Historia de los reyes de Castilla y León*, Madrid, 1792, p. 340.

⁷⁷ Quintana Prieto, A., *El obispado de Astorga en el siglo XI*, León: Gráficas Cornejo, 1977, p. 247.

⁷⁸ “En segundo lugar porque el desempeño de una tenencia por parte de una señora, en esta época, implica ser ella de una relevancia extraordinaria, ya que rara vez vemos en estas funciones a mujeres y nunca fuera de la familia real. La Jimena Muñoz, teniente en Ulver, es en consecuencia la amiga del Monarca. Esto lo corrobora además el hecho de que fuera enterrada en un monasterio del Bierzo, el de San Andrés de Espinareda”. Salazar y Acha, J., “Contribución al estudio del reinado de Alfonso VI de Castilla: las aclaraciones sobre su política matrimonial”, *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, vol. 2, 1992-1993, p. 315.

⁷⁹ *Ibid*, p. 315.

⁸⁰ “Porque la abundancia, la hermosura, el linaje, la suavidad de costumbres y el ornato de la persona de Da Jimena, juntándose todas estas cosas en tropel, vencieron al rey mozo a que se aprovechase de una mujer principal. Al fin de los hados, dice doña Jimena que no perdonan a nadie, la necesitaron a ella y al rey a que pagase el tributo debido a la muerte”. Rodríguez González, M^a. C., “Concubina...”, p. 165 cita a Yepes, *Crónica General de la Orden de San Benito, 1609-1621*, Madrid, 1959, p. 45.

⁸¹ Blanco Iglesias, S., “Peculiaridades de las inscripciones del Monasterio de San Andrés de la Vega de Espinareda”, *Estudios Bercianos*, vol. 29, 2004, pp. 59-73.

imaxe percibida da concubina seguindo as crónicas, a necesidade de crear un exemplo de redención no lugar que habitaban e a nova percepción da morte⁸².

O nome de Ximena Muñiz quedou anexado á xenealoxía das Coroas de León e Portugal, sendo nai e avoa de reis para ambas. Da relación entre o monarca e a dona nacerían as infantas Teresa e Elvira, que foron pezas importantes nas políticas matrimoniais. Teresa casou con Enrique de Borgoña e Elvira co conde de Toulouse, que tivo participación na Cruzada e no patrocinio da Orde do Hospital⁸³.

Finalmente, a problemática relixiosa resolveuse co casamento de Alfonso VI con Constanza de Borgoña en 1079, sobriña do abade Hugo de Cluny, e coa celebración do concilio de Burgos un ano despois, o que implicou a adopción da reforma gregoriana e do monacato cluniacense.

Volvendo ás fundacións concubinarias, estas foron unha vía de empoderamento feminino. Contaron en ocasións co apoio da descendencia ilexítima, moitas veces convertida en membros da realeza; o cal fai destes centros de promoción rexia por membros recoñecidos da Coroa. Os fillos validaron estes labores maternos, dotándoos dunha categoría maior fronte ao resto das nobiliarias. Estarían situadas nun lugar intermedio entre ás fundacións doutras damas e ás das raíñas consortes pola condición de *quasi uxores*.

Ao tempo, as empresas tamén experimentaron transformacións que se viron reflexadas na incipiente participación dos reis cunha maior publicidade. Este fenómeno designado como *fundacións en relación* é aplicable a intervención dos soberanos nos proxectos piadosos das súas parellas, especialmente durante o contexto mendicante. Un exemplo é o patrocinio de Alfonso X ás obras da súa esposa na Orde de Santa Clara en Murcia ou Santiago de Compostela. Algúns investigadores quixeron demostrar o mesmo soporte á súa concubina Maior de Guzmán, mais Graña Cid considerou que o tipo de privilexios que a concubina recibiu non se poden equiparar a unha fundación en parella

⁸² “La inscripción de su lápida se pronuncia en el mismo sentido que las crónicas, reflejando fielmente lo que los cronistas contemporáneos afirmaban sin ninguna duda. Por el contrario, las fuentes documentales de la época en que transcurre su vida nos ocultan la relación de esta noble con el rey y su parentesco con las dos infantas [...]”. Rodríguez González, M^a. C., “Concubina...”, p. 168.

⁸³ Tollendal Prudente, L., “Poder regio femenino entre la Orden de San Juan de Jerusalén y Caminos de Santiago: el influjo de la infanta Elvira Alfonso (León y Castilla, siglos XI-XII)”, *Edad Media: Revista de Historia*, vol. 23, 2022, pp. 407-434. Comenta como a infanta tivo un papel activo na chegada dos frades hospitalarios a León e Castela.

no mosteiro da concubina, senón que foi unha labor persoal⁸⁴. Fronte a elo, esta colaboración apréciase con Pedro I e María de Padilla en Santa Clara de Astudillo. O monarca non puxo fin á relación ao casar con Blanca de Borbón e buscou na fundación un lugar no que resgardar á que fora favorita⁸⁵. Supón un cambio de paradigma aos casos que a continuación se analizarán. Coinciden estas diferenzas coa nova posición que as amantes dos reis adquiren na corte, dende un lugar moito máis privado.

4. 2. 1. *Gontrodo Petri*

Esta nobre á que as bágoas a acompañaron durante toda a súa vida é o primeiro caso nesta selección de fundadoras monásticas. O vínculo que tivo coa Coroa non estivo determinado unicamente pola relación que mantivo con Alfonso VII na segunda metade do século XII, senón tamén no seu sangue, na súa xenealoxía. Era bisneta de Alfonso V, pertencendo a unha das familias máis notables de Asturias. Os seus pais eran os condes de Oviedo, Pedro Díaz de Aller e María Ordóñez. No territorio de Aller, concretamente en Pelúgano, naceu en 1110⁸⁶.

O inicio da relación concubinaria co rei puido estar motivado pola tensa situación que enfrontaba a parte da nobreza local do setentrión do reino coa corte. Gontrodo puido ser intermediaria ao representar a afinidade da súa comunidade ao poder rexio. O rei desprazouse a Aller para interceder na revolta do conde Gonzalo Peláiz que se levantara

⁸⁴ “Por último, señalar que la fuerte impronta pontificia del monasterio de Santa María no tuvo paralelo regio, pues Alfonso X, pese a ser también su impulsor, no le otorgó privilegios especiales. Antes bien, se limitó a confirmar todo lo dispuesto por doña Mayor y, años después, lo favoreció con alguna nueva concesión económica, pero en línea similar a las de otros cenobios”. Graña Cid, M., “¿Favoritas de la corona? Amores del rey y la promoción de la Orden de Santa Clara en Castilla (ss. XIII-XIV)”, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 44/1, 2014, p. 184.

⁸⁵ *Ibid*, p. 202. A autora fala tamén da mesma promoción a mosteiros fundados por fillas bastardas de Pedro I, como as infantas Beatriz, herdeira da Coroa de Castela, e Isabel en Santa María de Tordesillas o que supuxo un “nuevo modelo de fusión de lo personal con lo político, esta vez referente a un problema concreto: el rey hacía gala de personalísimo familiar en sus disposiciones, vinculaba a sus hijas bastardas a un lugar con el que todos tenían lazos afectivos y, al tiempo, creaba una comunidad orante femenina que pretendía de alto nivel religioso con el importante fin político de legitimar su unión con María de Padilla y los hijos bastardos que con ella había tenido, de ofrecerle cobertura simbólica como reina, de enaltecer a sus hijas, de rezar por todos ellos y de hacerlo también por su victoria sobre sus enemigos, es decir, de ayudarle a resolver sus problemas más grave” (p. 210).

⁸⁶ Fernández Conde, F., “La reina Urraca, la Asturiana”, *Asturiensia medievalia*, vol. 2, 1975, p. 67.

na súa contra dende Tudela. Hospedaríase no fogar da nobre, onde posiblemente se coñeceron⁸⁷.

O rei xa estaba casado con Berenguela cando se emparentaron. Gontrodo contraería tamén nupcias, mantendo a unión concubinaria, con Guitierre Estébaniz, co que tuvo tres fillos. Xunto aos privilexios que Gontrodo recibiu, tense que sumar o cargo de tenente de Aguilar que recibiu o marido. Malia a mellora da condición de Guitierre non impediu que formara parte na revolta contra o rei, xunto a Pedro Díaz. Mentres que pai e marido se alzaban, Gontrodo daba a luz á infanta Urraca en Pelúgamo. Ata alí desprazouse a irmá do rei, a infanta Sancha, para facerse cargo da futura raíña. Durante a minoría de idade da filla, non se teñen moitos datos da actividade de Gontrodo. Posiblemente estivo dedicada á xestión patrimonial das propiedades familiares. O silencio disólvese con motivo do casamento de Urraca Alfonso en 1144 co rei de Navarra García Ramírez⁸⁸.

Coa viuvez de Urraca e a orde paterna de administrar o territorio asturiano, nai e filla puideron iniciar o proxecto de fundación do mosteiro de Santa María da Vega. Así o reflexa a carta fundacional de 1153. O mosteiro *ex novo* seguiu o modelo beneditino, foi feminino e contou coa rexencia da abadesa de Fontenvrault. Estivo localizado nun punto estratéxico co que beneficiarse das rutas do Camiño de Santiago e das pequenas colonias xeradas arredor⁸⁹. Gontrodo dotou ao espazo con gando, terras, xoias e fixo chegar ata alí traballadores para os cultivos⁹⁰.

A dona retirouse a vivir no seu cenobio existindo dúbidas de se o fixo profesando como monxa ou non. O que si está claro é que permanecería nel ata o seu pasamento en 1186, anos despois que o da súa filla, que morrera en 1179. Un dos elementos máis interesantes de Santa María da Vega é o sepulcro da fundadora, de pedra ornamentado

⁸⁷ Martin, G., “Valoración de la mujer en la *Chronica Adefonsi Imperatoris*”, *e-SpaniaRevue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 15, 2013. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/22311> (consultado 15/10/2023).

⁸⁸ *Ibid.* Segundo a *Crónica de Alfonso VII*, Gontrodo choraría ao reencontrarse coa súa filla despois de once anos distanciadas.

⁸⁹ Bahr, C., “La familia monástica de Santa María de la Vega de Oviedo”, *Estudios de Historia de España*, vol. 8, 2006, p. 64.

⁹⁰ Álvarez García, M. A., “Aproximación a la figura de Gontrodo Petri (1110-1186): concubina de rey, madre de reina”, II Congreso Virtual sobre Historia de las mujeres, Jaén, 2010, p. 11.

con motivos vexetais. Conta cun epitafio co que a nobre quixo ser recorda como “espello da súa liñaxe”⁹¹.

4. 2. 2. Urraca López de Haro

Esta dama foi a dilecta muller a que Fernando II se refería nos seus diplomas. A diferenza das demais concubinas analizadas neste traballo, Urraca López de Haro converteuse en raíña, a terceira do monarca, logo de disolver o seu matrimonio con Urraca Alfonso de Portugal e casar por segunda vez coa tamén concubina Teresa Fernández de Traba. O matrimonio confirmouse en 1187, mais a relación iniciárase anos antes, case con certeza dende 1183 cando o monarca outorgoulle as terras de Villamor, Omaña e Burón⁹². Ademais, antes do casamento, a parella tivo dous fillos, García e Sancho Fernández. Especulouse con que Sancho ostentara a cadeira abacial de Santa Ágata en Ciudad Rodrigo en 1213 posto que as fontes aludiron a que era descendente do rei aínda que non se especificou a vía materna⁹³.

Dona Urraca proviña dunha importante estirpe familiar, os Haro. O seu pai era o noveno señor de Biscaia, Lope Díaz de Haro. Urraca casou por primeira vez con Nuño Meléndez, co que tamén tivo fillos. De feito, unha delas, María Núñez, tamén foi fundadora do mosteiro de Otero das Dueñas⁹⁴.

A convertida en raíña consorte enviuvou prematuramente, posto que nove meses despois do enlace, Fernando II faleceu. Urraca participou na conxura contra o ascenso ao trono de Alfonso VIII, en colaboración cos seus irmáns, ao considerar que era fillo fun matrimonio nulo (entre Fernando II e Urraca Alfonso)⁹⁵.

⁹¹ “Que, en consecuencia, se diga de ella que sobrepasó a los hombres (varones) en méritos no tendría nada de extraño; tampoco que Gontrodo representara la *spes, decus et speculum generis, patrie, mulierum*, o sea, lo mejor de su linaje, de la patria y de las !mujeres”; y, en fin, tampoco sería extraño, por ello, que la encargada de redactar el epitafio de una mujer, de ensalzar por encima de cualquier hombre a una mujer, en un convento de y para la mujer, fuera precisamente una mujer”. Suárez Martínez, P. M., “El epitafio latino de Gontrodo Petri”, *Studi medievali*, vol. 61, 2020, p. 152.

⁹² Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar...”, p. 105. A autora recolleu esta información de González González, J., *Regesta de Fernando II*, Madrid, 1943, p. 321, onde se alude á intención do rei de agradecerlle á por aquel entón concubina o seu vínculo mediante o outorgamento destas terras *quod mihi fecistis, cum corpore, castellis et hominibus vestris*.

⁹³ Calderón Medina, I., “Las otras mujeres del rey: El concubinato...”, p. 4.

⁹⁴ Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar...”, p. 105.

⁹⁵ Rábade Obradó, M. P., “Aproximación al entorno femenino de Alfonso X”, e- *Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 39, 2021. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/40874> (consultado 12/10/2023).

Foi no seu mosteiro, Santa María de Vileña en Burgos, no que decidiu resgardarse, facendo vida relixiosa ata que faleceu en 1224. Algúns autores aludiron a que a raíña viúva contou co beneplácito de Alfonso VIII para levar a cabo esta decisión de retirarse da corte. Segundo a documentación, o mosteiro non foi una fundación *ex novo*, senón unha refundición adscrita ao Císter. No ano 1222, a raíña faríase cargo do claustro localizado en Vileña. Aínda que Dona Urraca beneficiou cos seus bens persoais ao centro, este pasou a depender xuridicamente de Santa María das Huelgas de Burgos⁹⁶. Como xa se comentou, a familia Haro tivo o costume de imitar os modelos rexinais e Urraca, membro desta familia, lonxe de refuxiarse nas Huelgas como membro da familia real e como moitas outras raíñas, puido preferir seguir vencellada á tendencia espiritual da súa familia⁹⁷.

A obra monástica de Urraca López de Haro estivo entre dous modelos de fundación, o concubinario e o rexinal. Mulleres da súa familia con posterioridade replicaron este matronazgo, creando unha liña de fundacións femininas vinculadas a familia Haro. Un exemplo é Dona Berenguela, filla de López Díaz de Haro e da infanta Urraca, que fundou o mosteiro de San Francisco de Vitoria ou a súa sobriña, tamén chamada Urraca López de Haro que fundou o mosteiro das Cañas⁹⁸.

O coñecemento da vida da concubina e das súas herdeiras debeuse en gran medida ao encargo que en 1544 a abadesa Ana de Guzmán lle fixo ao frade Pedro Ponce de León do mosteiro de Oña, co fin de proveer dunha identidade ao cenobio de Vileña. O relixioso iniciou un exercicio de recuperación das mulleres do avoengo de Haro, relacionándoas entre si. Destaca aos seus homes, líderes en moitas fazañas militares. Sobre as mulleres, fixo unha descrición da personalidade e dotes físicas. No caso da concubina, recoñeceu a súa sabedoría aínda que deostouna tachándoa de manipuladora ao interceder na relación entre o rei e o infante Alfonso⁹⁹.

⁹⁶ Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar...”, p. 105. A carta fundacional do mosteiro dátase no 1222 e atópase no Arquivo monástico das Huelgas de Burgos.

⁹⁷ Portal de Archivos Españoles, “Institución. Monasterio de Santa María de Vileña (Burgos, España)”, Disponible en: <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/autoridad/38091> (consultado 20/11/2023).

⁹⁸ “Por tanto ha de presuponerse una comunidad de soluciones con los riojanos para los que Sánchez Ameijeiras considera derivados del modelo de la Reina doña Urraca López de Haro, originariamente en el monasterio cisterciense de Vileña”. Lahoz Gutiérrez, M. L., “Promoción y mecenazgo nobiliario en el gótico de Alava”, *Sancho el sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, vol. 7, 1997, p. 295.

⁹⁹ Penas González, E., “La memoria del pasado como mecanismo de afirmación en el Císter femenino castellano durante la Baja Edad Media y la Edad Moderna: materialidad y discurso escrito”, *Estudios Medievales Hispánicos*, vol. 6, 2018, p. 157.

4. 2. 3. *Maior Guillén de Guzmán*

Dona Maior foi a suposta filla do señor de Toral, Guillén Pérez de Guzmán e de Teresa Ruiz de Brizuela. O seu avó paterno era Pedro Rodríguez de Guzmán, mordomo de Alfonso VIII. Houbo confusións historiográficas, posto que tamén se vinculou por vía paterna con Pedro de Guzmán ou Nuño de Guzmán, aínda que probablemente foron os seus irmáns¹⁰⁰. Estas dúbidas non están resoltas e non hai consenso sobre a súa xenealoxía directa. David Arbesú compartiu que sería filla de Nuño Guillén de Guzmán e María González, nacida no 1210¹⁰¹.

A aparición do mosteiro de San Miguel do Monte, orixinariamente nomeado como Santa Clara de Alcocer remóntase a 1252, aínda que a nobre non outorgou a carta fundacional ata oito anos despois, no 1260. Os primeiros documentos que sinalan a aparición do centro son do ano 1259, concretamente tres bulas do papa Alexandre IV. Non serían as únicas; en 1262 emitíronse outras dúas, esta vez por Urbano IV¹⁰². Dona Maior creou unha estancia contigua ao mosteiro no mesmo ano no que Alfonso X contraía matrimonio con Violante de Aragón, onde pasou a facer vida exemplar. O casamento coa filla de Jaume I e Violante de Hungría celebrouse no 1246 aínda que, pola curta idade na noiva, non se consumou ata dous anos despois.

O mosteiro clariso, empresa liderada unicamente por Maior, asentouse no señorío creado pola parella concubinaria en Alcocer. Comezou a súa actividade no 1252, momento no que o rei fai unha concesión dun mercado semanal a este espazo¹⁰³. Martín Prieto resumiu a capacidade de xestión de estas terras da seguinte maneira:

Por el mencionado privilegio de 22 de septiembre de 1260 sabemos que la mayor parte de los bienes asignados por Mayor como patrimonio fundacional del monasterio procedían de aquellos que habían sido de la corona en Alcocer y se habían transferido al señorío creado en 1255; este origen hacía quizás aconsejable, para mayor claridad, la confirmación expresa del mencionado privilegio de dotación fundacional por Alfonso X el 8 de noviembre de 1260. Por el tenor de la misma dotación fundacional de 22 de septiembre de 1260 se documenta una importante actividad económica de Mayor Guillén al frente del señorío, comprando tierras de cereal, viñas y molinos, y haciendo plantar olivares, todo lo cual transferirá en su momento al monasterio¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Martín Prieto, P., “Las Guzmán alfonsinas. Una dinastía femenina...”, p. 253.

¹⁰¹ Arbesú, D., “Alfonso X el Sabio, Beatriz de Portugal y el sepulcro de doña Mayor Guillén de Guzmán”, *eHumanista*, vol. 24, 2013, p. 302. O autor resalta que a nobre coñeceu ao por aquel entón aínda infante no círculo cortesano do que ela formaba parte.

¹⁰² Graña Cid, M., “¿Favoritas de la corona? Amores del rey...”, p. 182.

¹⁰³ Martín Prieto, P., “Las Guzmán alfonsinas. Una dinastía femenina...”, p. 256.

¹⁰⁴ *Ibid*, p. 256.

Pola vía familiar, Maior tamén recibiu apoios dos seus irmáns por medio de rendas de muíños, destacando a de Pedro de Guzmán, que ostentaba o cargo de adiantado maior de Castela¹⁰⁵.

A infanta Beatriz naceu desta relación. É considerada como a filla favorita do pai, malia a condición de ilexítima. De feito, o seu nome puido ser elixido para recordar a súa avoa paterna¹⁰⁶. Casou con Alfonso III de Portugal e con esta unión, resolvíanse as tensións no Algarve. Coa morte da nai en 1267, Beatriz fíxose cargo de Alcocer. Dende 1253 estaba separada do rei luso pola separación ordenada polo papa. Ao longo dos anos, a tenza deste terra pasou a familias como os Albornoz, os Luna ou os Mendoza¹⁰⁷.

Un dos datos máis interesantes arredor da figura de Maior Guillén de Guzmán é o relacionado co seu sepulcro. O lugar de enterramento da fundadora, como era de esperar, foi o seu mosteiro. Alí permaneceu inamovible ata 1936 cando as monxas que alí residían, por mor da Guerra Civil, tiveron que abandonar o claustro, momento no que o sepulcro desaparece. En 1919, o fotógrafo Ricardo de Orueta realizara fotografías deste confirmando que para esa data, o sepulcro permanecía no recinto. En 2011 a desaparición recobrou interese cando a *Hispanic Society of América* puxo á venda o manuscrito para a súa realización. Este levaba dous anos en propiedade de institución en Nova York que o comprara anteriormente a unha casa de poxas. Este ten gran valor xa que case non quedan vestixios de documentos similares para o século XIII castelán¹⁰⁸. Segundo o manuscrito, o sepulcro contaría cunha estatua xacente de Dona Maior acompañada de catro anxos na tapa, o que concorda coas fotografías de Orueta. As vestimentas, os anxos, a aparición de máis de trinta personaxes acompañando ou a representación de escenas como o recibimento da alma son elementos que comparten sepulcros de persoeiros ilustres coetáneos, o que corrobora a importancia desta dama¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Graña Cid, M., “¿Favoritas de la corona? Amores del rey...”, p. 182.

¹⁰⁶ Arbesú, D., “Alfonso X el Sabio, Beatriz de Portugal...”, p. 302.

¹⁰⁷ Martín Prieto, P., “Colección diplomática del monasterio de Santa Clara de Alcocer en la Edad Media. Parte II (1326-1420)”, *De Medio Aevo*, vol. 2, 2012, p. 147.

¹⁰⁸ “Como ya hemos comentado, el documento tiene aún más importancia si se tiene en cuenta que la tumba se ha perdido y, además, que la única descripción con la que contábamos hasta ahora menciona importantes modificaciones posteriores que hacían imposible conocer el estado original de una de las mejores esculturas funerarias castellanas de la Edad Media”. *Ibid*, p. 312.

¹⁰⁹ *Ibid*, p. 318.

4. 2. 4. Teresa Gil

A súa obra monástica non foi desfrutada pola súa fundadora. Teresa Gil morreu antes de ver rematada o complexo que ordenou edificar. Sería a raíña consorte María de Molina quen se fixo cargo de supervisar a construción do mosteiro do *Sancti Spiritus* de Toro, no que se acollerían os restos da defunta. Nun primeiro momento e seguindo coas disposicións que fixo Dona Teresa no seu testamento, a advocación elixida para foi o San Salvador mais, a raíña querendo acomodarse ás tendencias devocionais da corte, elixiu o *Sancti Spiritus*.

Teresa Gil foi unha nobre portuguesa, filla de Gil Martíns, que durante o goberno de Alfonso III exerceu como tenente de Panela. Especulouse con que puidera ser filla ilexítima do rei luso máis non se atopou suficiente documentación para corroboralo¹¹⁰. Malia a súa orixe, pasou gran parte da súa vida en terras castelás, concretamente en Valladolid. Alí frecuentaría os círculos cortesáns. Non se lle coñeceu marido nin descendencia. Fixo vida relixiosa, especialmente a partir de 1282, data do casamento entre Sancho IV e María de Molina, cando se refuxiou no mosteiro cisterciense das Huelgas de Valladolid. O certo é que foi a primeira abadesa perpetua do recinto¹¹¹. Tamén foi señora de Estremadura, Valladolid e Terra de Campos, é dicir, grandes extensións que lle permitiron emprender a súa fundación, tal e como estipulou nas súas últimas vontades¹¹². Dende 1283, dona Teresa obtivo os impostos reais recadados de Valladolid en relación a Zaratán e Arroyo por un diploma emitido, aínda infante Sancho. En 1285 recibiu 15.000 marabedís dos impostos de León¹¹³.

O testamento de Teresa Gil foi estudado por Adeline Rucquoi, a cal compartiu que este foi asinado e selado en setembro de 1307 diante dun grupo de dez testemuñas entre as que se atopaban o representante da raíña, o bispo de Ciudad Rodrigo, o prior ou os dominicos da cidade. Estipulou a cesión de bens, entre os que destacan xoias para a construción dunha cruz, mantos de seda, así como criados, cociñeiros, lavandeiras e escravos para as tarefas do mosteiro co fin de que velaran por ela. Este tamén contemplaba

¹¹⁰ Rucquoi, A., “Le testament de doña Teresa Gil”, en *Femmes Mariages-Lignages: XII-XIV siècles, mélanges offerts à Georges Duby*, Francia: De Boeck Université, 1992, p. 305.

¹¹¹ Sedano Martín, T., *La idea y el sentimiento de la muerte en la Edad Media en Toro (Zamora)*, Zamora: Instituto de Estudios Zamoranos “Florián de Ocampo”, 2013, p. 76.

¹¹² Olivera Serrano, C., *Beatriz de Portugal. La pugna dinástica Avis-Trastámara*, Santiago: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, 2005, p. 396.

¹¹³ Rucquoi, A., “Le testament...”, p. 309.

a estrutura e estancias que tería así como que cantidade de diñeiro destinado a cada obra. Pediulle ao rei Fernando de Castela, a Dionis de Portugal e á raíña María que velaran polo cumprimento dos seus desexos. A información que se subtrae desta petición é a da mediación da dama entre as dúas cortes¹¹⁴.

O seu pasamento chegou no ano 1310. As obras do seu mosteiro aínda non concluíran, polo que o seu corpo tivo que agardar no convento dominico de Zamora ata 1345, cando foi trasladado definitivamente. Pese á faceta de relixiosa non foi vestida con esta indumentaria, senón que contou con un avituallamento de gran riqueza segundo a súa orde social. Coa exhumación do corpo púidose comprobar a calidade da disposición da difunda, vestida con camisa, brial, velo, tocado, luvas e sabas. O brial, era de seda con bordados en “acicate” de influencia almohade. Pola contra, o seu calzado desapareceu, posiblemente en 1868, cando hai constancia de que o cadáver foi removido¹¹⁵.

6. UXORES E QUASI UXORES. RELACIÓNS ENTRE AS RAÍÑAS CONSORTES E AS CONCUBINAS REXIAS

As raíñas consortes exerceron un rol político indispensable para a emisión dunha imaxe concreta dos proxectos monárquicos en tódalas cortes. Sobre elas recaeron obrigas e responsabilidades para a perpetuación da familia real no trono. Foron un modelo de conducta exemplar e un canon a replicar polo resto das mulleres, especialmente nobres. A maternidade e a espiritualidade foron os seus ámbitos máis destacados de actuación, que serviron de espello no que verse reflexadas. Foron un arquetipo de nai, devota e esposa edificantes. Como tódalas mulleres, eran a representación da honra, reputación e unión da súa familia, mais coa distinción que esta familia tiña con respecto ao resto da sociedade.

Neste sentido, a vida e obra das concubinas puido quedar relegada ante a publicidade das raíñas. Elas non tiveron a mesma promoción e enalzamento na orde pública o que, en ocasións, dificultou o coñecemento destes perfíles que, ao igual que as raíñas, contribuíron á institución rexia. O concubinato era un modelo relacional coñecido

¹¹⁴ *Ibid*, p. 305.

¹¹⁵ Descalzo, A., “Ajuar funerario de Doña Teresa Gil. Siglo XIV. Modelo del mes. Los modelos más representativos de la Exposición”, *Museo del Traje*, 2008, p. 7.

e practicado aínda que non defendido nin protexido. Bartolomé Clavero entendía a sociedade medieval como “un estado jurídicamente monógamo y sociológicamente polígamo”¹¹⁶. A Coroa a través do concubinato e do matrimonio, ambos acordos diplomáticos entre territorios tiñan como consecuencia a provisión de descendentes e demostra esta fórmula dun xeito evidente.

Neste capítulo preténdese ir máis alá do tratamento que nalgúns fontes se fixo do retrato de raíñas e concubinas. Como xa se expuxo, en documentos como a *Chronica Regum Legionensium* ou o *Liber Regum*, estas mulleres son equiparadas, como se dun catálogo se tratase, segundo o papel reprodutor que tiveron, é dicir, baseándose na contribución á dinastía mediante a proxenie. A súa valía dependía do beneficio fértil proporcionado.

Pode resultar interesante presentar algúns dos vínculos alternativos que se estableceron entre raíñas e concubinas, paralelamente aos que cada unha delas tivo co rei co fin de propoñer novos eidos de estudos que contribúan á investigación sobre as mulleres nas esferas de poder e as relacións femininas desenvolvendo os seus correspondentes cargos. Poucos son os exemplos de simbiose e mestura, como os de Urraca López de Haro, que foi tanto concubina como raíña.

O primeiro espazo no que atopar enlaces foi posiblemente, como non é de estrañar, arredor da maternidade. No caso das concubinas, ao non existir unha unión canónica cos reis, non puideron imitar a estela de boas nais das raíñas que, en múltiples ocasións se equipararon coa Virxe María e como nais de reis, malia que os fillos bastardos das concubinas chegaran a gobernar. Os prexuízos sexuais recaeron nelas, o que propiciou a que foran desposuídas da súa faceta como nais de membros da realeza e da educación destes. Con todo, moitos deles non esqueceron a orixe materna, e recoñeceron as empresas que as súas nais lideraron, recollendo as actividades realizadas e continuaron promocionándoas.

Un caso destacado foi o da infanta Beatriz, filla de Maior Guillén de Guzmán e Alfonso X. Medrou a carón do seu pai na corte antes de servir como nexo de unión entre as Coroas de Portugal e Castela, e converterse na raíña do primeiro reino. Como xa se comentou no anterior capítulo, gañou a condición de “filla favorita”, o que

¹¹⁶ Dacosta, A., ““Que dizen acá de ganancia”. Discursos...”, p. 128. O autor extraeu esta cita de Clavero, B., *Mayorazgo. Propiedad feudal en Castilla. 1369-1836*, Madrid: Siglo, 1989, p. 98.

historiográficamente foi interpretado nalgunhas ocasións como a orixe das desavinzas que propiciaron a caída en desgracia da esposa do rei, a raíña Violante. Quíxose ver unha puxa ou tensión, entre a filla primoxénita, dona Berenguela fronte á ilexítima Beatriz, polo trono antes da chegada do carón para suceder ao pai. Isto puido provocar unha posible frustración na raíña consorte que encarnaba a boa moral de nai e a encomenda de situar a súa descendencia en postos influentes mentres que o rei primaria o futuro de Beatriz¹¹⁷.

Dona Beatriz foi a única filla de Alfonso X que chegou a raíña fronte as súas cinco medias irmás, as fillas de Violante. Este é un exemplo de tensas relacións entre as raíñas e o partido concubinario, posto que a infanta Beatriz, defendeu a figura da súa nai como se demostra no feito de continuar promocionando a fundación de Santa Clara de Alcocer.

Pero arredor da infanta tamén se trazaron relacións favorables coas raíñas, como é o exemplo con María de Molina. Valéndose da *Crónica* de Alfonso X, Rábade Obradó analizou os diálogos entre a infanta, sobre a que o seu pai depositou confianza, e a súa cuñada co fin de interceder na falta de comunicación entre Alfonso X e o seu fillo Sancho IV. Referiuse á “paz de las damas” logo de que María de Molina dera a luz a súa primeira filla, Isabel, aludindo que “encubiertamente, començaron la abenencia entre el rey don Alfonso et el infante don Sancho [por mandaderos] que se enbiauan una a otra, con voluntad de cada uno de los sennores”¹¹⁸.

Outro dos eidos nos que as raíñas tiveron un papel salientable é o da espiritualidade coa fundacións monásticas. Nel tamén se poden atopar momentos de concordancia e de desavinzas coas concubinas rexias. No caso do primeiro, temos exemplos de raíñas que se valeron das fundacións concubinarias para levar a cabo algún propósito. A raíña Beatriz de Portugal aproveitou o mosteiro de monxas dominicas do *Sancti Spiritus* de Toro como lugar de sepultura, cuxo proxecto, á súa vez, foi liderado novamente por María de Molina, segundo a petición de Teresa Gil no seu testamento. É

¹¹⁷ “Destaca el destino escogido para Beatriz, la hija de Mayor Guillén de Guzmán, evidentemente la favorita, posiblemente la hija con la que el monarca tuvo más contacto y más proximidad, la única de las hijas de Alfonso X que llegó a reinar. Asombra esta realidad, como también asombra que la primogénita Berenguela, acabara llevando una vida alejada de los estereotipos del momento, pues ni contrajo matrimonio ni se consagró a la vida religiosa”. Rábade Obradó, M. P., “Aproximación...”, p. 18.

¹¹⁸ *Ibid*, p. 9. O autor recolle esta cita de González Jiménez, M. (ed.), *Crónica de Alfonso X*, Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 1998, p. 241.

dicir, dous proxectos rexinais como o de xestión espiritual e de elección dun lugar de sepultura orbitaron arredor da obra fundacional dunha concubina.

A defunta raíña pretendía albergar os seus restos neste centro e recordar a súa orixe portuguesa, compartida pola fundadora. Ao igual que a dona do mosteiro, a raíña abandonou a terra de nacemento para mudar a Castela, onde residiría ata o pasamento. Era a filla primoxénita de Fernando I e Leonor Téllez de Meneses de Portugal, nacida no 1373 en Coimbra. Con dez anos casou co rei Xoán I. Representou o conflito dinástico Trastámara-Avis pola Coroa de Portugal, viúvo trala perda de Leonor de Aragón¹¹⁹.

Teresa Gil e Beatriz de Portugal non son as únicas que descansan no mosteiro. Xunto aos seus sepulcros hailles que sumar o de Leonor de Castela que, ao igual que o da raíña e a fundadora, atópase no coro. Devoción e procura de refuxio foi o que compartiron e uniu eternamente ás tres mulleres. En vida, a filla de Sancho de Castela e Alfonso XI foi abadesa do mosteiro ata o seu falecemento en 1444. A tumba está sobre o nivel do chan, decorada humildemente con azulexos de Cuenca¹²⁰.

Entre as concubinas e as raíñas houbo posturas políticas e espirituais diferenciadas, especialmente cara o século XIII en diante. As raíñas foron benfeitoras imprescindibles no desenvolvemento do monacato. Pódese falar así de fenómenos como o denominado *molinismo*, o cal constituíu unha verdadeira estratexia política e un modelo cultural a través dos vínculos de servizo e devocionarios. Foi un modelo teocéntrico de actuación da realeza:

La reina ejerce el papel de protectora, benefactora y fundadora de diversas instituciones regulares tanto masculinas como femeninas. Y, aunque es palpable la concentración espacial de las entidades de más significado personal en ciudades de su señorío –Toro y Valladolid–, el radio de acción de la munificencia reginal se abre a otros territorios del reino. Sus iniciativas responden a un amplio abanico de acciones, muy acordes con el modelo de protección y favorecimiento que los reyes cristianos debían dispensar a la Iglesia¹²¹.

As concubinas puideron presentar alternativas ou fundacións subalternas a estas dinámicas tan pautadas de promoción da efixie monárquica. Os privilexios concibidos polo rei, permitíronlles desenvolver outras formas de espiritualidade que, nalgúns

¹¹⁹ Olivera Serrano, C., Beatriz de Portugal. La pugna...”, p. 448.

¹²⁰ Pérez Vida, M., “Sancti Spiritus de Toro: Arquitectura y patronazgo femenino”, *Liño: Revista Anual de Historia del Arte*, vol. 14, 2008, p. 12.

¹²¹ García Herrero, M^a. C., “Reginalidad y fundaciones monásticas en las Coronas de Castilla y de Aragón”, *Edad Media. Revista de Historia*, vol. 18, 2017, p. 19.

momentos compartiron paralelismos, como no caso clariso, pero noutros foi disxuntivo ao rexinal. Rucquoi fala de como Teresa Gil esquivou esta a imponente influencia de María de Molina, administrando os seus bens con liberdade, aínda que finalmente, a raíña recollera o legado como parte da súa política¹²².

Pese a isto, para García Herrero as fundacións das raíñas, en especial as que se acollen ao modelo de *fundación en parella*, van ter una tendencia decrecente a partir dos gobernos de Alfonso X en detrimento do apoio dos monarcas ás fundacións na época estelar mendicante¹²³. Isto concorda coa perda de independencia das fundacións concubinarias. As concubinas abandonaron o proceso de fundación como unha forma de promoción persoal para pasar a formar parte das iniciativas dos reis co fin de atopar nos claustros un espazo residencial digno para estas parellas.

7. CONCLUSIONES

O concubinato é un dos exemplos máis claros para analizar como a Igrexa intentou calar en tódolos ámbitos da mentalidade da sociedade medieval a través da sacralización da vida e das relacións, estereotipando ás lícitas das que non o eran. Evidenciouse unha ambigüidade inicial que foi tomando tinturas punitivas cara as mulleres. As concubinas, conscientes deste proceso, actuaron en procesos disxuntivos acomodados aos medios que tiñan ao seu alcance.

E é que sobre as mulleres (tanto en raíñas, concubinas, demais nobres como mulleres do vulgo) exerceuse unha intención de control sobre os corpos e a sexualidade feminina como unha “sexualidade reprodutora” como garantía de lexitimidade. O dogma cristián interveu e validou a das raíñas como a modélica debido á unión co rei por medio do canónico. A sexualidade concubinaria foi asociada ao pecado, malia a utilidade que tivo para o poder, case nunca recoñecida pero sempre presente en todos os gobernos

¹²² “La liberté dont semble jouir *doña* Teresa Gil au moment de prendre à bail, d’administrer ses biens, de les défendre en justice ou d’en disposer, lui vient certainement tout autant de son rang que de son état de femme non mariée. Elle n’est cependant pas exceptionnelle dans la Castille des années 1280-1320, que domine la figure imposante de la reine María de Molina, femme de Sancho IV el régent du royaume d’abord pour son fils, Feranando IV, puis pour son petit-fils, Alfonso IX”. Rucquoi, A., “Le testament...”, p. 315.

¹²³ “En cambio, las fuentes muestran con nitidez la colaboración de los monarcas con sus amantes o las hijas fruto de su unión al objeto de promover monasterios de la Orden de Santa Clara o de sus formas institucionales previas”. *Ibid*, p 181.

mencionados. Este fenómeno demostrase transversalmente en tódolos casos estudados neste traballo.

Seguindo con este aspecto sobre o corpo das mulleres é interesante o papel que cobrou o pai destas mulleres. El foi o encargado de salvagardar a honra da súa filla para o futuro matrimonio. Pero no caso da nobreza tamén foi el o que a cede ao rei, converténdoa en concubina. Son elas as que logo tiveron que emprender obras como as monásticas para reforzar a súa imaxe e a da liñaxe facendo contrapeso ao discurso ideolóxico pexorativo do seu rol.

Non se poden equiparar as relación ilícitas rexias coas do resto da sociedade, posto que estas tiveron un fondo político que motivaron ao seu inicio (pacto da familia coa Coroa, principalmente). Pese a todo, si existen paralelismos en canto as connotacións á muller fóra do matrimonio, a cuestión da fecundidade, os dereitos de herdanza dos fillos ou a vulnerabilidade das mulleres sen unha figura masculina ao seu cargo. Cando unha concubina quedaba viúva e tiñas fillos aos que atender, as relacións concubinarias foron un medio de bonanza. Eran as “cabezas de familia” e tiveron que protexer o patrimonio familiar. Por tanto, a hipótese formulada na introdución deste traballo queda secundada.

Compre reiterar a atención cara as implicacións que cobraron as políticas sexuais e dos afectos, nas que as mulleres exerceron un rol indispensable para a consolidación de certos procesos. Neste traballo, demostrouse a súa pegada nos asuntos dinásticos e nas transformacións espirituais leonesas e castelás dende o fenómeno beneditino ata os movementos mendicantes.

Finalmente, a conclusión máis sólida da investigación é que a condición óptima nos séculos estudados era o estado do matrimonio, tanto con Cristo por medio da vida relixiosa en mosteiros e conventos ou pola unión sacramental cun home. Mais non tódalas mulleres tiveron estas posibilidades. Moitas de estratos sociais baixos recorreron ao amancebamento cando estaban solteiras, viúvas ou foran abandonadas. No caso das concubinas, algunhas buscaron unha mellora desta condición mediante a vida relixiosa entre matrimonio ou antes das relacións cos reis. Cando quedaban viúvas ou a relación rexia remataba, a súa capacidade económica permitiulles fundar os centros monásticos como alternativa ou refuxio. Isto era propio da súa condición social como nobres que, novamente buscaba asemellarse ou replicar os modelos rexinais.

Este fenómeno tivo un período de vigor moi concreto no ámbito leonés e castelán, dende os séculos XI ata o XIII. A partir de entón, o concubinato desaparece cara novos modelos de relacións á marxe do matrimonio. A concubina pasa a ser unha amante, unha muller que exerce influencia no rei dun xeito moi diferente. Reforzouse a parella dinástica como identidade política na contrición da efixie do reino e as concubinas foron abandonando a presenza e participación na política e no espazo público. Mostra diso foron as fundacións. Poderíase reportar que *o Sancti Spiritus* de Toro, obra de dona Teresa Gil é a última manifestación na que se demostran as implicacións e relevancia das concubinas na política, que pouco a pouco quedou subordinada a obra dos monarcas. A partir de entón, como no caso de María Padilla, aínda que tamén é unha fundación da nobre, concibida por bula papal, o rei aumenta a súa intervención no claustro para refuxiar á amante coa que continuou a relación logo de casar polo que esta obra non ten un fundamento de promoción persoal por mor do labor como axente diplomático.

8. FONTES EDITADAS E BIBLIOGRAFÍA CONSULTADA

FONTES EDITADAS

- Colección diplomática de San Miguel del Monte publicada por Martín Prieto, P., “Colección diplomática del monasterio de Santa Clara de Alcocer en la Edad Media. Parte II (1326-1420)”, *De Medio Aevo*, vol. 2, 2012, pp. 159-198.
- Chronica Regum Legionensium* publicada por Sánchez, A. B., *Crónica del Obispo Pelayo*, Madrid: JAEIC, 1924.
- Chronica Adefonsi Imperiatoris* editada por Maya Sánchez, A., *Crónica Adefonsi Imperiatoris, Crónica Hispana Saeculi XII, Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis, LXXI*, Turnhout: Brepols Publishers, 1990.
- Crónica de Alfonso X* editada por González Jiménez, M. (ed.), *Crónica de Alfonso X*, Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 1998.
- Chonicon Mundi* editado por Falque, E. (ed.), *Chronicon Mundi*, Turnhout: Brepols Publishers, 2003.
- Crónicas Anónimas de Sahagún* editadas por Urbieto Arteta, A. (ed.), *Crónicas Anónimas de Sahagún*, Zaragoza, Anubar, 1987.

- Foro Vello de Castela* publicado por Jordán de Asso y del Río, I.; de Manuel Rodríguez, M., *Fuero Viejo de Castilla, Madrid, 1771*, Edic. Fascímil, Valladolid: Lex Nova, 1983.
- Libro das Leis ou As sete Partidas do Rei Alfonso X o Sabio* pola Real Academia da Historia, *Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio: cotejadas con varios códices antiguos por la Real Academia de la Historia*, Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2008.
- Livros Velhos de Linhagens* editado por Piel, J.; Mattoso, J. (ed.), *Portugaliae Monumenta Historica- Nova Serie*, Lisboa: Academia das Ciências, 1980.
- Livro de Linhagens do Conde Don Pedro* editado por Mattoso, J. (ed.), *Portugaliae Monumenta Historica- Nova Serie, 2 vols.*, Lisboa: Academia das Ciências, 1980.
- Miraculis Sancti Isidori* traducido por Robles, J. (trad.), Martínez Rodríguez J. M. (ed.), *Milagros de San Isidoro*, León: Universidade de León, 1992.
- Testamento de Teresa Gil de Rucquoi, A., “Le testament de doña Teresa Gil”, en *Femmes Mariages-Lignages: XII-XIV siècles, mélanges offerts à Georges Duby*, Francia: De Boeck Université, 1992, pp. 305-323.
- Tombo de San Xulián de Samos por Lucas Álvarez, M., “El Tombo de San Julián de Samos (siglos VIII-XII). Estudio introductorio, edición diplomática, apéndices e índices”, *Liceo franciscano: revista de estudio e investigación*, vol. 115-120, 1986.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez García, M. A., “Aproximación a la figura de Gontrodo Petri (1110-1186): concubina de rey, madre de reina”, II Congreso Virtual sobre Historia de las mujeres, Jaén, 2010, pp. 2-17.
- Arbesú, D., “Alfonso X el Sabio, Beatriz de Portugal y el sepulcro de doña Mayor Guillén de Guzmán”, *eHumanista*, vol. 24, 2013, pp. 300-320.
- Arias Bautista, M^a. T., *Barraganas y concubinas en la España Medieval*, Sevilla: Arcibel Editores, 2010.
- Arias Bautista, M^a. T., “Leonor de Guzmán, amante y poderosa hembra”, en Arias Bautista, M^a. T., *Heroínas entre la realidad y la ficción*, Madrid: Agrupación Ateneísta de estudios sobre las mujeres Clara Campoamor, 2010, pp. 43-82.

- Aznar Gil, F. R., *La institución matrimonial en la Hispania cristiana Bajomedieval (1215-1563)*, Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca, 1989.
- Bahr, C., “La familia monástica de Santa María de la Vega de Oviedo”, *Estudios de Historia de España*, vol. 8, 2006, pp. 59-71.
- Barlett, R., *Blood Royal. Dynastic politics in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Barton, S., *Conquerors, brides and concubines*, Pensilvania: University of Pennsylvania Press, 2015.
- Bazán Díaz, I., “El modelo de sexualidad de la sociedad cristiana medieval: norma y transgresión”, *Cuadernos del CEMyR*, vol. 16, 2008, pp. 167-191.
- Blanco Iglesias, S., “Peculiaridades de las inscripciones del Monasterio de San Andrés de la Vega de Espinareda”, *Estudios Bercianos*, vol. 29, 2004, pp. 59-73.
- Bousmar, E.; Marchandisse, A.; Masson, C.; Schnerb, B., *La bâtardise et l'exercice du pouvoir en Europe du XIII au debut du XVI siècle*, Lille: Revue du Nord, 2015.
- Calderón Medina, I., “Las otras mujeres del rey: El concubinatio regio en el reino de León (1157- 1230)”, *Seminário Medieval de Literatura Pensamento e Sociedade*, Porto, 2009, pp. 1-30.
- Calderón Medina, I., “El concubinatio regio en la definición de la frontera galaico-portuguesa (s. xii-xiii)”, en Arias Guillén, F.; Martínez Sopena, P. (coords.), *Los espacios del rey: poder y territorio en las monarquías hispánicas (siglos XII-XIV)*, País Vasco: Universidade do País Vasco, 2018, pp. 275-304.
- Calderón Medina, I., *Los Soverosa, una parentela nobiliaria entre tres reinos. Poder y parentesco en la Edad Media hispana (ss. XI-XIII)*, Valladolid: Ediciones Universidad de Valladolid, 2018.
- Calderón Medina, I., “Las hijas ilegítimas del rey en los reinos hispánicos occidentales (XI-XIII). Sus primeros años de vida”, en Val Valdivieso del, I.; Martín Cea, J. C.; Carvajal de la Vega, D., (eds.), *Expresiones del poder en la Edad Media. Homenaje al profesor Juan Antonio Bonachía Hernando*, Valladolid: Publicaciones de la Universidad de Valladolid, 2019, pp. 45-52.
- Calderón Medina, I., “El parentesco ilegítimo en la Edad Media”, *Edad Media: revista de Historia*, vol. 23, 2022 pp. 1-7.

- Calderón Medina, I., “Las concubinas regias en las crónicas y las genealogías hispanas. Entre el elogio, el desprecio y el silencio (ss. XII- XIV)”, *Edad Media: Revista de Historia*, vol. 23, 2022, pp. 67-95.
- Canal Sánchez-Pagín, J. M^a., “Jimena Muñoz, amiga de Alfonso VI”, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 21, 1991, pp. 11- 40.
- Cavero Domínguez, G., “El monasterio medieval, sede de solar nobiliario y refugio de mujeres de la aristocracia”, en García de Cortázar, J. A.; Teja, R. (coords.), *Monasterios y nobles en la España del románico: entre la devoción y la estrategia*, Palencia: Fundación Santa María la Real, 2013, pp. 97-135.
- Córdoba de la Llave, R., “A una mesa y una cama. Barraganía y amancebamiento a fines de la Edad Media”, en Calero Secall, M.; Francia Somalo, R. (coords.), *Saber y vivir: mujer, antigüedad y medievo*, Málaga: Atenea: Estudios sobre la mujer, 1996, pp. 127-155.
- Dacosta, A., ““Que dizen acá de ganancia”. Discursos en torno a la bastardía a través de algunos textos bajomedievales castellanos”, *Edad Media. Revista de Historia*, vol. 23, 2022 pp. 125- 151.
- De Sotto Mayor Pizarro, J. A., *Linhagens medievais portuguesas. Genealogias e Estratégias (1279-1325). Volume I*, Tese Doutoral, Universidade do Porto, 1997.
- Del Val Valdivieso, M^a. I., “Las instituciones religiosas femeninas”, XXIV Semana Internacional de Estudios Medievales, Barcelona, 1996, pp. 161-178.
- Descalzo, A., “Ajuar funerario de Doña Teresa Gil. Siglo XIV. Modelo del mes. Los modelos más representativos de la Exposición”, *Museo del Traje*, 2008, pp. 1-14.
- Duby, G.; Barthelemy, D.; Roncerière, C., *Histoire de la Vie Privée. Vol. II*, París: Ed. Du Seuil, 1985.
- Ferreira, M^a. R., “Urraca e Teresa: o paradigma perdido”, en Díaz Corral, E. (coord.), *Marsupii peregrinorum: circulación de textos e imágenes alrededor del camino de Santiago en la Edad Media: actas del Congreso internacional*, Santiago de Compostela: Edizioni del Galluzzo, 2010, pp. 201-216.
- Fernández Conde, F., “La reina Urraca, *la Asturiana*”, *Asturiensia medievalia*, vol. 2, 1975, pp. 65-94.
- Fernández Conde, F., “Influencias foráneas y transformación de la sociedad asturiana a lo largo del siglo XII”, *Asturiensia medievalia*, vol. 5, 1986, pp. 111-113.

- Firpo, A. R., “Las concubinas reales en la Baja Edad Media”, en Universidad Complutense de Madrid (ed.), *La condición de la mujer en la Edad Media: Coloquio celebrado en la Casa de Velázquez del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid: Universidad Complutense, 1986, pp. 333-342.
- Fonsar, E., *Estudios de Derecho de la Familia. Tomo III. Las uniones libres. La evolución histórica del matrimonio y el divorcio en España*, Barcelona: Boch, 1985.
- Galvez, Cañero y González, E., “Por tierras burebanas: Vileña”, *Boletín de la Institución Fernán González*, vol. 177, pp. 771-774.
- García Herrero, M^a. C., “Reginalidad y fundaciones monásticas en las Coronas de Castilla y de Aragón”, *Edad Media. Revista de Historia*, vol. 18, 2017, pp. 16-48.
- Gomes, M. J., “Paalém da linhagem: Poder e sucessão régia no feminino”, *e- Spania. Revue interdisciplinaire d’études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 11, 2011. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/20282> (consultado 12/10/2023).
- Graña Cid, M., “Reinas, infantas y damas de corte en el origen de las monjas mendicantes castellanas (c. 1222-1316): matronazgo espiritual y movimiento religioso femenino” en Garí, B. (ed.), *Redes femeninas: de promoción espiritual en los reinos peninsulares, s. XIII-XVI*, Roma: Viella, 2013, pp. 21-45.
- Graña Cid, M., “¿Favoritas de la corona? Amores del rey y la promoción de la Orden de Santa Clara en Castilla (ss. XIII-XIV)”, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 44/1, 2014, pp. 179-213.
- Graña Cid, M., “Sancho IV, María de Molina y la promoción de la Orden de Predicadores: modelo de realeza y cultura política”, *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. 30, 2021, pp. 103-139.
- Hillman, E., “Nuevo planteamiento de la Poliginia”, *Concilium: Revista internacional de teología*, vol. 33, 1968, pp. 518-537.
- Jimeno Aranguren, R., “Concubinatio, matrimonio y adulterio de los clérigos: notas sobre la regulación jurídica y praxis en la Navarra medieval”, *Anuario de historia del derecho español*, vol. 81, 2010, pp. 543-574.
- Lahoz Gutiérrez, M. L., “Promoción y mecenazgo nobiliar en el gótico de Alava”, *Sancho el sabio: Revista de cultura e investigación vasca*, vol. 7, 1997, pp. 293-312.

- López Beltrán, M. T., “En los márgenes del matrimonio: transgresiones y estrategias de supervivencia en la sociedad bajomedieval castellana”, *La familia en la Edad Media: XI Semana de Estudios Medievales*, Nájera, 2000, pp. 349-386.
- Martin, G., “Ordoño Sisnández, autor de la *Historia legionensis* (llamada *silensis*). Notas histórico-filológicas sobre un *ego* fundador”, *Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 14, 2012. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/21711?lang=it> (consultado 23/11/2023).
- Martin, G., “Valoración de la mujer en la *Chronica Adefonsi Imperatoris*”, *e-Spania Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 15, 2013. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/22311> (consultado 15/10/2023).
- Martín Prieto, P., “Colección diplomática del monasterio de Santa Clara de Alcocer en la Edad Media. Parte II (1326-1420)”, *De Medio Aevo*, vol. 2, 2012, pp. 159-198.
- Martín Prieto, P., “Formación y evolución del patrimonio del monasterio de Santa Clara de Alcocer en la Edad Media”, *Hispania Sacra*, vol. 132, 2013, pp. 563-601.
- Martín Prieto, P., “Las Guzmán alfonsinas. Una dinastía femenina en la Castilla de los siglos XIII y XIV”, *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity, Middle & Modern Ages*, vol. 17, 2015, pp. 251-272.
- McDougall, R., *Unmarriages: women men and sexual unions in the Middle Ages*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mattoso, J., “Introdução: Legitimação e linhagem”, *Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes*, vol. 11, 2011. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/20258> (consultado 13/10/2023).
- Mitre, E., “La preparación ante la muerte en torno a 1300. Algunos elementos configuradores del *ars morendi* en occidente”, en Ortuño Molina, J., *Aspectos de la sociedad murciana bajomedieval a través de la literatura sinodal*, Murcia: Miscelánea Medieval, 2000.
- Molina Molina, A. L., “Aspectos de la vida cotidiana en Las Partidas”, *Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo*, vol. 5, 1993, pp.171-185.
- Monreal Zia, G.; Jimeno Aranguren, R., “Naturaleza y estructura del matrimonio y otras uniones afines en el derecho histórico hispánico, con especial atención a Navarra”, *Príncipe de Viana*, vol. 250, 2010, pp. 501-538.

- Mostaza Rodríguez, A., “La Iglesia española y el concubinato hasta el siglo X”, *Anthologica Annua*, vol. 6, 1958, pp. 183-230.
- Olivera Serrano, C., *Beatriz de Portugal. La pugna dinástica Avís-Trastámara*, Santiago: Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, 2005.
- Pallares Méndez, M^a. C., *Historia das mulleres en Galicia*, Pontevedra: Nigratrea, 2011.
- Penas González, E., “La memoria del pasado como mecanismo de afirmación en el Císter femenino castellano durante la Baja Edad Media y la Edad Moderna: materialidad y discurso escrito”, *Estudios Medievales Hispánicos*, vol. 6, 2018, pp. 138-177.
- Pelaz Flores, D., ““Reynante(s) en vno”. Fundamentación teórica del poder de la pareja regia en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media”, *Anuario de Estudios Medievales*, vol. 48/2, 2018, pp.845-869.
- Pérez de Tudela, M. I., “El espejo mariano de la feminidad en la Edad Media Española”, *Anuario Filosófico*, vol. 26, 1993, pp. 621-634.
- Pérez Vida, M., “Sancti Spiritus de Toro: Arquitectura y patronazgo femenino”, *LIÑO: Revista Anual de Historia del Arte*, vol. 14, 2008, pp. 9-21.
- Portal de Archivos Españoles, “Institución. Monasterio de Santa María de Vileña (Burgos, España)”, Disponible en: <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/autoridad/38091> (consultado 20/11/2023)
- Quintana Prieto, A., “Jimena Muñíz, madre de doña Teresa de Portugal”, *Revista de História portuguesa*, vol. 12, 1969, pp. 223-280.
- Quintana Prieto, A., *El obispado de Astorga en el siglo XI*, León: Gráficas Cornejo, 1977.
- Rábade Obradó, M. P., “Aproximación al entorno femenino de Alfonso X”, *e- Spania. Revue interdisciplinaire d’etudes hispaniques médiévales et modernes*, vol. 39, 2021. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/40874> (consultado 12/10/2023).
- Rodríguez, A., “Modelos de legitimidad política en la *Chronica regum Castellae* de Juan de Osma”, *e- Spania. Revue interdisciplinaire d’etudes hispaniques médiévales et modernes*, vol. 2, 2006. Disponible en: <https://journals.openedition.org/e-spania/433> (consultado 13/10/2023).

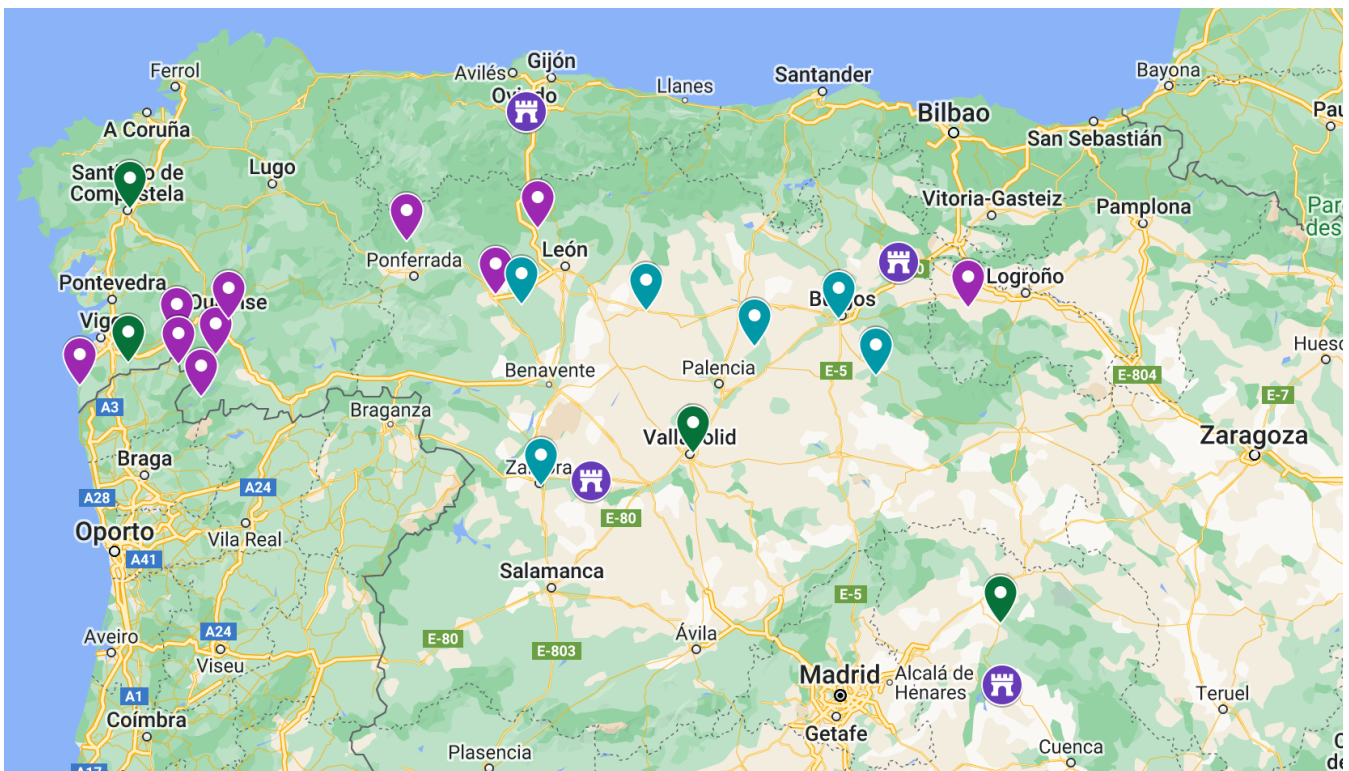
- Rodríguez, A., “De damas poderosas. Poder, memoria e influencia en la Baja Edad Media”, *Discurso, memoria y representación. La nobleza peninsular en la Baja Edad Media*, Navarra: Gobierno de Navarra, 2016, pp. 315-332.
- Rodríguez, A., “De olvido y memoria. Cómo recordar a las mujeres poderosas en Castilla y León en los siglos XII y XIII”, *ARENAL*, vol. 25, 2018, pp. 271-294.
- Rodríguez González, M^a. C., “Concubina o esposa. Reflexiones sobre la unión de Jimena Muñiz con Alfonso VI”, *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. 25, 2007, pp. 143-168.
- Rucquoi, A., “Le testament de doña Teresa Gil”, en *Femmes Mariages-Lignages: XII-XIV siècles, mélanges offerts à Georges Duby*, Francia: De Boeck Université, 1992, pp. 305-323.
- Salazar y Acha, J., “Contribución al estudio del reinado de Alfonso VI de Castilla: las aclaraciones sobre su política matrimonial”, *Anales de la Real Academia Matritense de Heráldica y Genealogía*, vol. 2, 1992-1993, pp. 299-336.
- Santinelli-Foltz, E., “Naître in ou extralegítimo matrimonio. La témoignage des sources franques (VI-XI siècle)”, en Avignon, C. (ed.), *Bâtards et bâtardises dans l'Europe médiévale et moderne*, Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2016, pp. 59-82.
- Sedano Martín, T., *La idea y el sentimiento de la muerte en la Edad Media en Toro (Zamora)*, Zamora: Instituto de Estudios Zamoranos “Florián de Ocampo”, 2013.
- Stafford, P., *Queens, concubines and Dowagers*, Leicester: Leicester University Press, 1998.
- Suárez Martínez, P. M., “El epitafio latino de Gontrodo Petri”, *Studi medievali*, vol. 61, 2020, pp. 131-152.
- Tollendal Prudente, L., “Poder regio femenino entre la Orden de San Juan de Jerusalén y Caminos de Santiago: el influjo de la infanta Elvira Alfonso (León y Castilla, siglos XI-XII)”, *EDAD MEDIA: Revista de Historia*, vol. 23, 2022, pp. 407-434.
- Torres Jiménez, R., “La devoción mariana en el marco de la religiosidad del siglo XIII”, *Alcanate: Revista de estudios Alfonsíes*, vol. 10, 2016-2017, pp. 23-59.
- Valdaliso, C., “Las mujeres del rey don Pedro de Castilla de J.B. Sitges desde una perspectiva de género”, *Investigaciones Feministas*, vol. 1, 2010, pp. 213-226.
- Valdaliso, C., “La legitimación dinástica en la historiografía Trastámara”, *Res Publica: revista de filosofía política*, vol. 18, 2007, pp 307-322.

Waiman, D., “Mujeres marginadas. El caso de las concubinas castellanas”, *Mirabilia: Electronic Journal of Antiquity, Middle & Modern Ages*, vol. 21, 2015, pp. 96-109.

Warner, M., *Tú sola entre las mujeres*, Madrid: Taurus, 1991.

9. ANEXOS

Mapa trama monacal cos centros mencionados na investigación

<https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1SQEkf3ZuZBavjcFoXhLsjZE2e8z3-0U&ll=41.93430907766762%2C-5.743045199999996&z=6>

Táboa I relativa ás concubinas rexias fundadoras analizadas na investigación

Nome	Cronoloxía	Proxenitores	Matrimonio	Monarca relacionado	Descendencia concubinaria	Mosteiro fundado
Gontrodo Petri	1110-1186	Pedro Díaz de Aller e María Ordóñez	Guitierre Estébaniz	Alfonso VII (1113- ca. 1140)	Urraca Alfonso	Santa María de la Vega
Urraca López de Haro	1160-1230	Lope Díaz de Haro e dona Aldonza	Nuño Meléndez	Fernando II (1183-1187)	García e Sancho Fernández	Santa María de Vileña
Maíor Guillén de Guzmán	1210-1267	Guillén Pérez de Guzmán e Teresa Ruiz de Brizuela		Alfonso X (ca. 1244-1253)	Beatriz	San Miguel do Monte
Teresa Gil	(ca. 1250-1310)	Gil Martíns e María Anes de Maía		Sancho IV (ca. 1282-1286)		<i>Sancti Spiritus</i> de Toro

Táboa II relativa a descendencia lexítima e ilexítima de Alfonso VII

Esposas	Fillos lexítimos	Concubinas	Fillos ilexítimos
1. Berenguela de Barcelona (1128–1149)	Sancho III, Sancha, Fernando II, Constanza, Alfonso IX e García	2. Urraca Fernández	Estefanía Alonso
4. Riquilda de Polonia (1152–1157)	Fernando, Sancha	3. Gontrodo Petri (1113- ca. 1140)	Urraca Alfonso
TOTAL:	8 fillos		2 fillas

Táboa III relativa a descendencia lexítima e ilexítima de Fernando II

Esposas	Fillos lexítimos	Concubinas	Fillos ilexítimos
1. Urraca de Portugal (1165–1175)	Alfonso VIII	2. Teresa Fernández de Traba (ca. 1179)	Fernando
		3. Urraca López de Haro (1183-1187)	García e Sancho Fernández
TOTAL:	1 fillo		3 fillos

Táboa IV relativa a descendencia lexítima e ilexítima de Alfonso X

Esposas	Filios lexítimos	Concubinas	Filios ilexítimos
4. Violante de Aragón (1249–1284)	Berenguela, Beatriz, Fernando, Leonor, Sancho IV, Constanza, Pedro, Juan, Isabel, Violante e Jaime	1. María Alonso (1240)	Berenguela Alfonso e Alfonso Fernández
		2. Elvira Rodríguez	
		3. Maior Guillén de Guzmán (ca. 1244-1253)	Beatriz
TOTAL:	11 fillos		3 fillos (tivo outros dous fillos ilexítimos pero de nais descoñecidas)

Táboa V relativa a descendencia lexítima e ilexítima de Sancho IV

Esposas	Filios lexítimos	Concubinas	Filios ilexítimos
1. María de Molina (1281-1295)	Isabel, Fernando IV, Alfonso, Enrique, Pedro, Felipe e Beatriz	2. María Alfonso Téllez de Meneses (ca. 1281)	Violante Sanches e Mayor Alfonso de Meneses
		3. Teresa Gil (ca. 1282-1286)	
TOTAL:	7 fillos		2 fillas